

BULLETIN

KNOB

*Tijdschrift van de
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*

JAARGANG 83 · NUMMER 1 · FEBRUARI 1984

Bohn, Scheltema & Holkema

INHOUD

A. de Groot
HET STADHUIS VAN DELFT
ASPECTEN VAN ZIJN
BOUW- EN RESTAURATIEGESCHIEDENIS
pag. 1

Archeologisch Nieuws
pag. 43

KNOB
Nieuws van de Bond en actuele informatie
pag. 49

Instructies voor auteurs
pag. 51

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
drs. P. Nijhof, secretaris, p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbree-
straat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminaperk 60, 3581 NP
Utrecht.
drs. B. Bakker, mr. F. L. M. de Gou, drs. U. F. Hylkema, H. J.
Jurriëns, drs. P. L. Kan-van Dishoek, A. M. Meyerman, drs. T. A.
S. M. Panhuysen, ir. W. B. J. Polman, drs. M. A. Prins-Schimmel, ir.
N. C. G. M. van de Rijt, drs. H. Sarfatij, dr. D. P. Snoep, ir. F. W.
van Voorden.

BULLETTIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond,
tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en
voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE

dr. J. A. Bakker, ir. A. van Drunen, drs. E. Elzenga, drs. M. de Haas,
drs. G. Hoogewoud, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen, prof.
dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge, drs. A. G. Schulte (vanwege de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte, dr. D. P.
Snoep, drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers (eindredacteur), drs. C.
C. S. Wilmer.

REDACTIESECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB
Amsterdam, tel. 020-277706. Alleen geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van
het lidmaatschap voor 1 december te zenden aan de *secretaris* van de
KNOB: Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amster-
dam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een acceptgirokaart.
Betaling bij voorkeur met deze kaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers, jaargangen en banden

Uitsluitend verkrijgbaar bij het secretariaat Huis de Pinto, St. Anto-
niesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.

- Losse nummers (voorzoover voorradig) f 15,- per aflevering;
- jaargangen: prijs op aanvraag;
- banden: prijs op aanvraag.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij Bohn, Scheltema & Hol-
kema, Emmalaan 27, 3581 HN Utrecht, tel. 030-511274.

A. DE GROOT*

HET STADHUIS VAN DELFT

ASPECTEN VAN ZIJN
BOUW- EN RESTAURATIEGESCHIEDENIS

In dit artikel wordt op de eerste plaats een beeld geschetst van het middeleeuwse stadhuis in Delft zoals het eruit zag vóór de huidige bouw daterend uit de 17e eeuw. Recent funderingsonderzoek biedt hiervoor nieuwe mogelijkheden. In het tweede deel worden op grond van hoofdzakelijk archivalische gegevens de verschillende stadia beschreven van het stadhuis, van de 18e tot en met de 20e eeuw, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan die aspecten die in de reeds bestaande literatuur over het gebouw niet aan de orde zijn gekomen.

Bij gelegenheid van de inwendige restauratie en verbouwing van het Delftse stadhuis in 1980-1981 is een onderzoek ingesteld naar de geschiedenis van dit gebouw.¹ In eerste opzet was dit onderzoek geheel toegespitst op het tegenwoordige, 17e-eeuwse stadhuis en wel in het bijzonder het interieur daarvan en de veranderingen die dit in de loop der tijd heeft ondergaan. Pas in een later stadium en eigenlijk boven verwachting kwamen ook veel gegevens aan het licht betreffende

de zijn middeleeuwse voorganger, die in 1618 door brand werd verwoest.

Dit artikel wil in kort bestek inzicht geven in de resultaten van het onderzoek.² Daarbij is ernaar gestreefd juist die aspecten te belichten die in eerdere publikaties over dit gebouw³ niet of in mindere mate aan de orde konden komen. De brand van 1618, de belangrijkste cesuur in de stadhuisgeschiedenis, vormt ook in dit verhaal een duidelijke scheidslijn en heeft bovendien in methodisch opzicht een tweedeling tot gevolg gehad. Berust het tweede gedeelte in hoofdzaak op archivalia, het eerste deel is voornamelijk gebaseerd op vondsten van muurresten en andere overblijfselen van het laatmiddeleeuwse complex tijdens de restauratie. Hoewel het er aanvankelijk naar uitzag dat vanwege het strakke tijdschema van de restauratie geen enkel onderzoek naar middeleeuwse resten mogelijk zou zijn, is uiteindelijk toch zoveel aan de oppervlakte gekomen, dat de plattegrond van het oude complex voor

* Geboren 23 februari 1950. Studeerde kunstgeschiedenis met als hoofdvak architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Sinds 1977 heeft hij meegewerkt aan tentoonstellings- en onderzoeksprojecten bij het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst en de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is thans verbonden aan de Vakgroep Kunstgeschiedenis van de Vrije Universiteit en aan de Leidse Onderwijsinstellingen als docent voor de cursus Levende Stenen. Hij heeft verder o.a. meegewerkt aan de catalogus *Het Nieuwe Bouwen - Voorgeschiedenis*, Delft 1982.

1 Dit onderzoek, ingesteld in opdracht van architectenbureau Kruger te Voorburg, namens de gemeente Delft, is door schrijver dezes uitgevoerd, in hoofdzaak in de periode juli 1979-juli 1980; aanvullende gegevens zijn daarna nog verzameld tot aan het einde van de restauratie in november 1981. De auteur is dank verschuldigd aan vele medewerkers van het Gemeentearchief te Delft, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, het architectenbu-

reau Kruger te Voorburg en diverse andere instellingen, alsmede aan een aantal leden van enige hierna te noemen archeologische werkgroepen, voor hun behulpzaamheid en stimulerende medewerking.

2 Voor een uitgebreider verslag zij men verwezen naar de onderzoeksrapporten, *Overzicht van de bouwkundige geschiedenis van het stadhuis te Delft* (1980) en *Nieuwe gegevens betreffende de bouwkundige geschiedenis van het stadhuis te Delft* (1983), beide ter inzage in de bibliotheken van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist (plaatsnummer nX2.9zh9) en het Gemeentearchief te Delft (33E34). Daarin vindt men tevens een uitvoeriger verantwoording van de bronnen dan hier gegeven kan worden.

3 Met name: J. J. Terwen, 'Het stadhuis van Hendrick de Keyser', *Delftse Studiën*, Assen 1967, 143-170; J. Kruger, 'De restauratie van het stadhuis 1962-1966', *Delftse Studiën*, Assen 1967, 373-385; A. de Groot, 'Het stadhuis', *De Stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof', Delft 1981, 40-51.

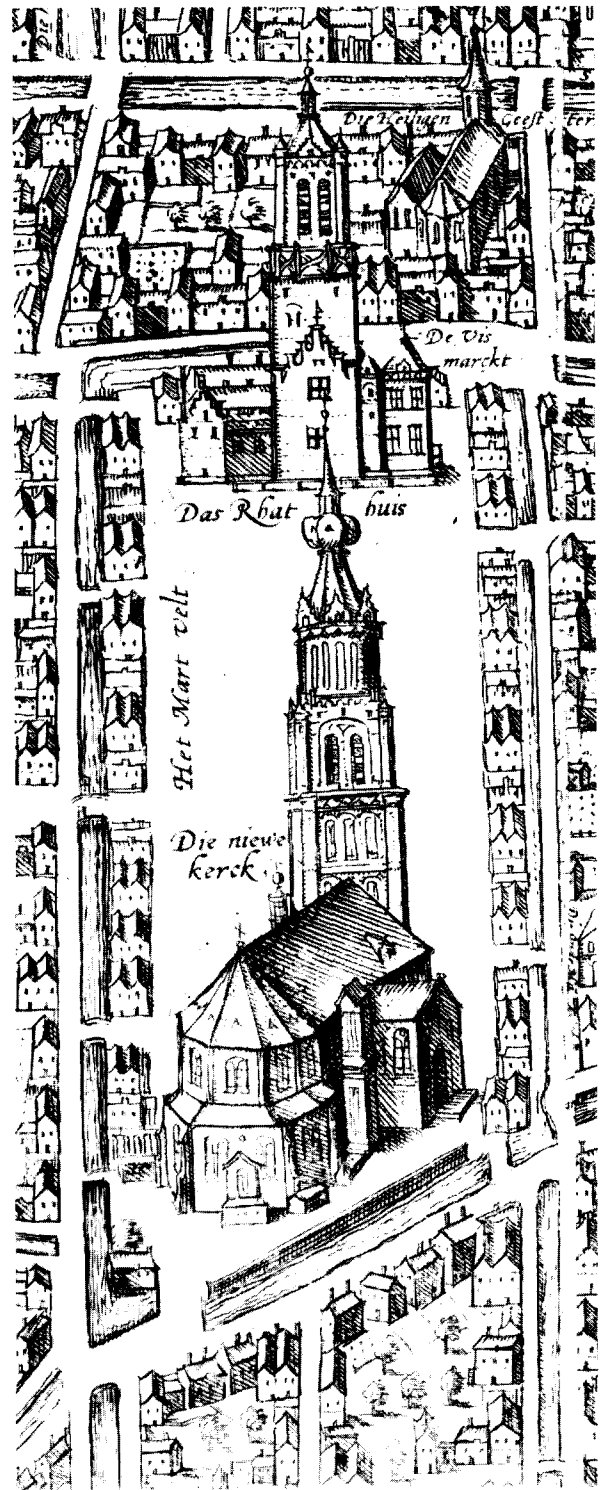
bijna driekwart kon worden gereconstrueerd. Dit resultaat zou er niet zijn geweest zonder de belangeloze inzet van een aantal Delftse amateur-archeologen⁴ en de bereidwillige medewerking van de uitvoerders van de restauratie. De onderzoeken konden overigens nergens diepgaand worden uitgevoerd, terwijl sommige plaatsen, met name aan de zuidzijde, geheel ontgankelijk zijn gebleven, zodat er thans nog veel onopgehelderde vragen zijn.

Voordat op de belangrijkste van deze vondsten nader zal worden ingegaan, volgt eerst een meer algemene beschrijving van het stadhuis aan de vooravond van de brand.

⁴ Leden van de Archeologische Coördinatie Commissie, de Stichting Altena en de vereniging Delfia Batavorum. Onder hen moeten met name de heren W. F. Weve en F. G. Meijer genoemd worden.

Afb. 1. Het stadhuis na de brand van 1536, detail van het schilderij: Delft na de stadsbrand van 1536. Delft, stedelijk museum 'Het Prinsenhof' (foto P. v. d. Akker).

Afb. 2. Het stadhuis en omgeving, detail van de plattegrond van Delft in het Stedenboek van Braun en Hogenberg, 1581 (foto Gemeentelijke Archiefdienst, Delft).

HET MIDDELEEUWSE STADHUIS

Dit stadhuis was geen bouwwerk uit één stuk, maar een nogal heterogeen samenstel van gebouwen uit verschillende tijdperken. De oudste gedeelten waren ontstaan als gevangenis, behorend bij een grafelijk hof dat in de 13e en 14e eeuw op of in de omgeving van de Markt moet hebben gelegen.⁵ Zij waren in of kort voor 1436 ingrijpend hersteld op kosten van de stad, wat voor Philips van Bourgondië mede de aanleiding vormde het Marktveld – tot dan toe eveneens grafelijk eigendom – in dat jaar aan de stad af te staan.⁶ Uit de 15e eeuw stamden ook de voornaamste overige gebouwen, maar eerst een algeheel herstel na de beruchte Delftse stadsbrand van 1618, alsmede een reeks van

uitbreidingen, verbouwingen en andere veranderingen in de loop van de 16e eeuw brachten het complex in de staat waarin het zich begin 1618 bevond. Het heterogene karakter van het laatmiddeleeuwse stadhuis komt duidelijk naar voren in de schaarse afbeeldingen die ervan bestaan, in het bijzonder de geschilderde reportages die van de brand van 1618 zijn gemaakt (afb. 1-3). Het valt ook af te lezen uit de gereconstrueerde plattegrond (afb. 4).

De stadhuisgebouwen lagen gegroepeerd rondom de ook nu nog dominerende toren, het *Nieuwe Steen*, een fors bakstenen gebouw uit de late 13e eeuw, dat in de 15e eeuw met een laatgotische, natuurstenen lantaarn met een omloop langs de voet was verhoogd en ver-

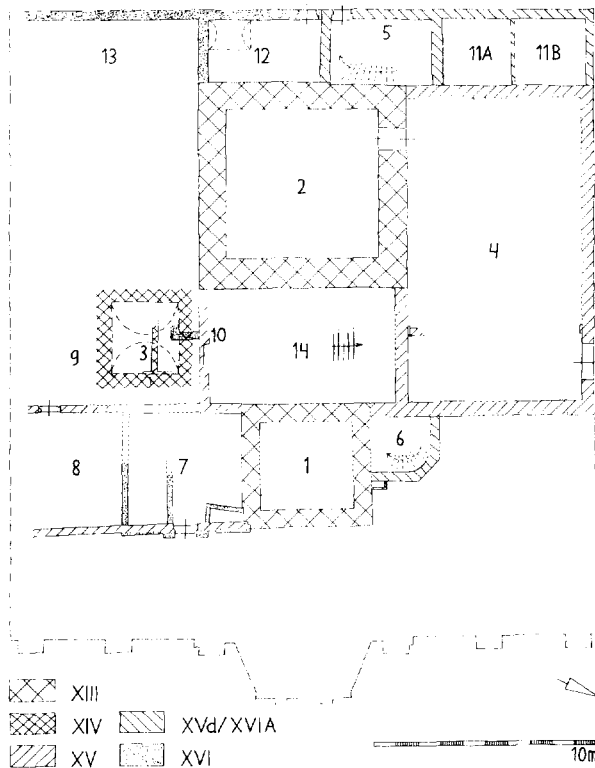
5 J. J. Raue, 'Ontstaan en plattegrond van de stad Delft', *De Stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572*, Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof', Delft 1979, 8; idem, *De stad Delft: vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen*, Delft 1982, 205 e.v.

6 Hij deed dit onder andere 'om zekere kosten will die sij [de Delvenaren] op desen tijt an onser vangnissen binnen der selver onser

stede, die mit allen vervallen ende vergaen was, gedaen hebben, om die weder op te rechten ende vermaken, des zij niet gehouden, noch sculdich en waren van doene ...'; oorkonde van 30 juni 1436 in het Gemeentearchief te Delft (hierna afgekort als GAD), 1ste Afd., nr. 119, voor het eerst gepubliceerd door D. van Bleyswijk, *Beschrijvinge der stad Delft*, Delft 1667, 653-654.

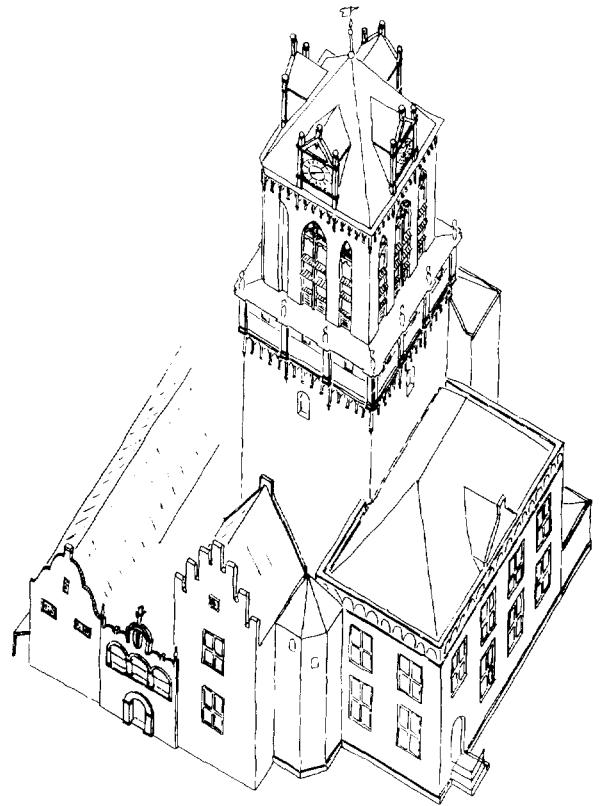
Afb. 3. De brand van het stadhuis in 1618, anoniem schilderij, 17e eeuw. Delft, stedelijk museum 'Het Prinsenhof' (foto A. Dingjan, 's-Gravenhage).

Afb. 4. Plattegrond van het in 1618 afgebrande stadhuis, reconstructie naar de bij de restauratie aangetroffen restanten, met de omtreklijnen van het 17e-eeuwse stadhuis. Alleen de teruggevonden in- en doorgangen zijn aangegeven. 1. Oude Steen, 2. Nieuwe Steen met Raadkamer, 3. Beerkelder onder tweede binnenplaats, 4. Stedehuis met Voorzaal, 5-6. Traptorens, 7. Tussenvleugel met entree; hiervoor de justitieplaats, 8-9. Secretarievleugel, 10. Gebouwtjes tussen de binnenplaatsen, 11A-11B. Noordwestelijke aanbouw, 12. Achterplaats met put, 13. Aanbouw?, 14. Eerste binnenplaats (tekening auteur).

fraaid. Dit Nieuwe Steen was opgetrokken als de (nieuwe) gevangenis van het grafelijke hof. Ook in 1618 dienden de verdiepingen in de romp nog als – inmiddels stedelijke – gevangenis. Het hoge vertrek op de begane grond had echter een meer bijzondere bestemming, vermoedelijk die van *Raadkamer*, misschien ook die van *Schepenkamer*.⁷ De kelder hieronder,

7 De benamingen komen beide voor in 16e- en vroeg-17e-eeuwse bronnen – onder andere de Thesauriersrekeningen en het zogenaamde Lopend Memoriaal van Burgemeesteren (GAD, 1ste Afd., nr. 678 en 408) inzake de jaarlijkse ‘weddens’ voor de kamerbewaarders of deurwaarders – en zouden op één zelfde ruimte betrekking kunnen hebben. Een sluitend bewijs hiervoor is echter

Afb. 5. Noordoostzijde van het in 1618 afgebrande stadhuis, reconstructie op basis van de bij de restauratie aangetroffen restanten en het schilderij van afb. 3 (tekening auteur).

door enkele pijlers en bogen in drie beuken verdeeld, was ten tijde van de brand aan een particulier verhuurd. De omloop, standplaats van de torenwachter en stadstrompetter en daarom later wel de *Trompersgang* genoemd, was gedecoreerd met zandstenen fialen en met een reeks van 32 wapenborden, aangebracht in 1566-1567.⁸ De grote betekenis van de toren, zowel

niet te geven. In elk geval lijkt de bestemming van Raadkamer zeer waarschijnlijk, mede gezien de gelijke functie van dit vertrek na de herbouw van 1618-1620.

8 De borden waren geleverd door de kistenmaker Augustijn Jansz en beschilderd door Cornelis Jacobsz, die later ook de wijzerplaat van het uurwerk schilderde en verguldde.

voor het stadhuis als voor de gehele stad, wordt verder onderstreept door de aanwezigheid van luik klokken (al in de 14e eeuw vermeld), een uurwerk met voorslag en een carillon.⁹

Tegen de noordzijde van de toren lag het eigenlijke hoofdgebouw van het complex, wel aangeduid als het *Stedehuis*, een rechthoekig blok van twee verdiepingen dat aan het eind van de 15e of in het begin van de 16e eeuw was opgetrokken op de fundamenten van een soortgelijk en even groot gebouw uit de eerste helft van de 15e eeuw. De gevels van het Stedehuis waren met natuursteen bekleed en werden bekroond door een balustrade langs de voet van het schilddak, met in het midden van de lange zijde (en ook van de korte?) een topgevel of dakkapel. De hoofdingang, waarvoor een buitentrapp met een bordes lag, bevond zich in de meest oostelijke travee van de lange noordgevel en gaf toegang tot de *Zaal of Voorzaal*. Dit was een ruime hal van ca. 13,5 × 8 m bij een hoogte onder de balkenzoldering van ca. 5 m, die de gehele begane grond innam en haar licht ontving door kruisvensters in de noord- en oostmuren en een enkel bovenlicht in de andere zijden. De verdieping, mogelijk eveneens ongedeelde, herbergde de wapenkamer. Traptorens flankeerden het Stedehuis aan zuidoost- en zuidwestzijde.

Ten oosten van de toren en hiervan gescheiden door een binnenplaats bevond zich een rijzig, vierkant bakstenen bouwwerk met een zadeldak, grote kruisvensters en een gekanteelde trapgevel aan de Marktzijde, van voornamelijk 15e-eeuws karakter. Voor een groot deel echter stamde dit gebouw nog uit de 13e eeuw. Het was oorspronkelijk het zogeheten *Oude Steen*, de (oude) grafelijke gevangenis, een bestemming die het ook in de 15e eeuw nog had. Wat de latere bestemming was is echter niet bekend.

Aan de zuidzijde sloten hiertegen twee jongere ge-

bouwen aan, beide in aanleg 15e-eeuws, maar in de 16e eeuw sterk gewijzigd. Het eerste bezat een kleine, maar opvallende natuurstenen renaissancegevel van symmetrische compositie met een poortje, een loggia en sierlijke boogvormige afsluitingen, voorzien van het stadswapen en enkele beelden; een stuk decoratieve architectuur dat dateerde van een verbouwing die omstreeks 1584 moet zijn uitgevoerd.¹⁰ Hier was de *executieplaats* en vanuit de loggia konden de voltrekkingen door de magistraat worden gadegeslagen. Hoe de ruimte achter deze gevel was ingedeeld en overdekt is nogal duister. Het tweede gebouw was een oost-west gerichte vleugel van sobere baksteenarchitectuur, met een zeer gesloten, klokvormige gevel aan de Markt.¹¹ Hierin waren beneden de *Secretarie* en boven de *Weeskamer* gevestigd en het is mogelijk dat zich hier ook de *Burgemeesterenkamer* bevond. Niet duidelijk is hoe breed deze vleugel precies was en tot hoever zij naar achteren doorliep. Waarschijnlijk sloot zij een tweede binnenplaatsje in, dat zich langs de toren eveneens een eindweegs naar het westen kan hebben voortgezet en dat van de Marktzijde toegankelijk moet zijn geweest via het eerder genoemde poortje en een daarachter gelegen doorgang. Onder dit binnenplaatsje bevond zich een oude beerkelder, maar het is niet zeker of die in de 17e eeuw nog in gebruik was.

Aan de westzijde van het complex lagen enkele aanbouwtjes, waarvan de precieze vorm en bestemming niet of slechts ten dele bekend zijn, en verder een achterplaatsje met put. Het oudst, misschien nog 15e-eeuws, was de in tweeën gedeelde lage aanbouw op de noordwesthoek. De gebouwtjes aan de zuidwestzijde – één hiervan kan het huisje zijn geweest waar de bieraccijnzen werden geïnd¹² – waren van jongere datum; zij dateerden misschien pas van omstreeks 1565-1567, de jaren waarin onder meer de Raadkamer

9 De luik klokken komen al voor in de oudste keurboeken (14e-15e eeuw). Het uurwerk met voorslag en het carillon waren in 1570 vernieuwd door Hendrick van Nuijs en Hendrick van Trier; laatstgenoemde goot in 1570 tevens een nieuwe uurslagklok. Zie hiervoor L. J. Meilink-Hoedemaker, 'Uurwerken, luik klokken en klokkenspellen te Delft', *De Stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof', Delft 1981, 238-241.

10 De plattegrond van Delft in het Stedenboek van Braun en Hogenberg (1581) laat hier nog een onopvallende, rechte gevel zien (afb. 2). De beelden, 'drye personagien' en 'twee sittende ofte leggende beelden', waren in 1584 door de 'beeldesnyer' Maerten

Danielsz vervaardigd en door de schilder Willem Willemsz 'geschildert ende ghestoffeert' (GAD, Thes.Rek. 1584, f° 101v-102r). Het lijkt aannemelijk dat de middelste figuur, boven het stadswapen, Justitia voorstelde.

11 Bij Braun en Hogenberg in 1581 nog als trapgevel weergegeven (afb. 2). Mogelijk is de latere vorm eveneens omstreeks 1584 ontstaan.

12 'De kellenaer onder het stadthuys over het Waechsteechgen beyden het huysken daer den excys van de brouwerie betaelt wordt heeft gehuyert Willem Borghersz voor drye jaeren ...' (GAD, Thes.Rek. 1617, f° 20rv).

een nieuw stenen kruiskozijn kreeg en een zonnewijzer tegenover de Waag werd aangebracht.¹³ De eenvoudige renaissancevormen van twee poortjes die zich hier bevonden en waarvan er in de traptoren nu nog één over is, passen ook geheel in die tijd.

Wij komen nu aan een nadere bespreking van de belangrijkste nog zichtbare of bij de restauratie aangetroffen restanten van het laatmiddeleeuwse complex.

Het Nieuwe Steen

De toren, die bij de brand van 1618 gespaard bleef, bezit uitwendig nog goeddeels zijn laatmiddeleeuwse gedaante, al is de omloop van de lantaarn omstreeks het midden van de vorige eeuw op nogal hardhandige wijze vernieuwd. Het inwendige echter is in de loop der tijd zo ingrijpend hersteld – onder meer zijn in 1938-1939 bijna alle houtconstructies door gewapend beton vervangen¹⁴ – en daarentegen zo weinig gedocumenteerd, dat de toestand van 1618 zich thans nog maar voor een beperkt gedeelte met enige zekerheid laat reconstrueren, de oorspronkelijke toestand zelfs in het geheel niet meer.

De ca. 20 m hoge torenromp, het eigenlijke Nieuwe Steen, kan, te oordelen naar de baksteen waaruit hij is opgetrokken, ontstaan zijn in het derde of vierde kwart van de 13e eeuw.¹⁵ De grootse opzet van het bouwwerk wekt het vermoeden dat het altijd méér is geweest dan alleen een gevangenis (en in tijden van nood uiteraard een verdedigbaar object) en dat het van de aanvang af een grote representatieve zaal zal hebben gehad, maar een bewijs hiervoor is er niet. De huidige

Torenkamer op de begane grond gaat in elk geval niet tot die tijd terug; de pijlers, bogen en gewelven van de kelder, waarop de vloer van deze zaal rust, zijn zeker niet vóór het midden van de 15e eeuw aangelegd,¹⁶ en de gesneden renaissance-consols onder het balkenplafond zijn (met de balken zelf?) nog wel een eeuw jonger (1565/67?). Dit vertrek heeft behalve op het westen vermoedelijk ook op het zuiden een venster gehad. Op foto's uit 1938 is hier althans een grote boog in het metselwerk zichtbaar.¹⁷ In de kelder bevindt zich nog heden een dichtgezette, gewelfde doorgang in het midden van de zuidmuur – kennelijk de laatmiddeleeuwse toegang. Beide gegevens geven grond aan de veronderstelling dat vóór 1618 de toren aan de zuidkant (grotendeels) vrij lag.

Het Stedehuis en annexe gebouwen

Van het in 1618 verbrande Stedehuis konden aan alle vier zijden kleine muurgedeelten onderzocht worden. Deze muurfragmenten, ca. 60 cm dik (de plint inbegrepen) en gemetseld uit geelrode baksteen¹⁸ met een buitenbekleding van Gobertangesteent,¹⁹ zijn voor een niet onaanzienlijk deel verwerkt in de noord- en westmuren van het 17e-eeuwse stadhuis. Bovendien is aan de kant van de binnenplaats pal naast de toren nog een laatgotisch geprofileerd bovenlicht aangetroffen, dat ook in het 17e-eeuwse stadhuis moet hebben dienst gedaan. In de zuidoosthoek van het Stedehuis werden enkele vierkante meters van de natuurstenen vloer van de Voorzaal blootgelegd (afb. 6). Deze bestond uit tegels van Gobertangesteent²⁰ en lag ca. 20 cm lager dan de vloer van de 17e-eeuwse Burgerzaal. Vloerniveau

13 Deze vernieuwingen geschieden terzelfder tijd als die aan de torenomloop. De zonnewijzer, geleverd door Frans Diresz int Cromhout, van een wijzer voorzien door de koperslager Willem Willemsz en geschilderd door Cornelis Jacobsz, was vermoedelijk tegen de zuidwesthoek van de toren geplaatst.

14 Slechts de kappen, het balkenplafond van de Raadkamer, een spiltrapje en een houten cellenblok op de tweede verdieping bleven bewaard.

15 Geelrode baksteen, formaat ca. 29 × 13-14 × 7-7,5 cm, in de hogere delen een iets geringere dikte. Een zelfde steenformaat komt voor aan de Grote Zaal op het Binnenhof te Den Haag en in de funderingsrestanten van de vroegere, 13e-eeuwse Oude Kerk te Delft. Zie E. H. ter Kuile, 'Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw', *Oudheidkundig Jaarboek*, 6 (1937), 96-99; G. Berends en R. Meischke, 'De bouwgeschiedenis van de Oude Kerk', *De Stad Delft, cultuur en maat-*

schappij tot 1572, Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof', Delft 1979, 32-38. De sinds 1940 meest gangbare datering van de stadhuistoren is omstreeks 1300, zie E. H. ter Kuile in het *Kunstreisboek voor Nederland*, I, Amsterdam 1940, 62.

16 Zij zijn van geelrode baksteen, formaat 19-20 × 9,5 × 4,5-5 cm.

17 Deze foto's zijn gemaakt door de dienst Openbare Werken te Delft tijdens de stadhuisverbouwingen van 1936-1939 en bevinden zich in albums die thans berusten bij de historisch-topografische atlas van het GAD.

18 Formaat 20-21 × 10-10,5 × 4-5 cm.

19 Omdat zowel hier als elders slechts kleine gedeelten onderzocht zijn, kan niet worden uitgesloten dat ook andere steensoorten dan alleen de genoemde zijn verwerkt. Voor de identificatie van een aantal steenmonsters ben ik dank verschuldigd aan de heer H. Jansz.

20 Voornamelijk 27,5-29 × 27,5-29 cm. Enkele tegels waren van blauwe hardsteen.

Afb. 6. Vloerfragment van de Voorzaal, gevonden in het tegenwoordige noordelijke zijportaal, gezien naar het westen. Op de voorgrond de aansluiting van de oostelijke traptoren tegen de oostmuur van het Stedehuis; de hieroverheen lopende fundering rechts is van 1618 (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1980).

en bovenlicht geven een indicatie voor de hoogte van de oude Voorzaal: omstreeks 5 m. In de oostmuur tussen de traptoren en de noordelijke hoek zijn de sporen gevonden van twee vensterbanknissen; in één hiervan lag nog een vloertegel, gelijk aan de bovengenoemde en op hetzelfde niveau. De noordmuur toonde het overblijfsel van een brede nis de plaats van de vroegere ingang.

Bij diepere ontgraving binnen de meest oostelijke travee bleek dat deze muurresten waren opgetrokken op oudere, die zich binnenwerks van de jongere onderscheidden door een harde witte pleisterlaag. Foto's uit 1938²¹ tonen deze pleisterlaag ook op de westmuur (die in dat jaar verdween achter een betonnen archiefkelder), wat bewijst dat dit oudere gebouw even groot was als het in 1618 afgebrande Stedehuis. Op andere punten kwamen echter opmerkelijke verschillen aan

het licht. Binnen de oostelijke traptoren werden de restanten zichtbaar van de oorspronkelijke plint, die bijna een halve meter lager was dan de latere. Voorts bleek dat de oorspronkelijke vensters in de oostmuur meer zuidwaarts gesitueerd waren dan de jongere.²² In de noordmuur kwam onder de ingangsnis van de tweede fase een oudere venster nis te voorschijn, zodat de oorspronkelijke ingang elders moet zijn geweest. Aanzetten van een liseen tegen de noord- en de zuidwand, alsook het restant van een muurtje aan de zuidzijde lijken erop te wijzen, dat de oostelijke travee van het Stedehuis in zijn eerste fase enigszins was afgescheiden van de rest van de zaal. Het vloerniveau binnen deze ruimte kon worden vastgesteld op ca. 1 m onder het latere peil; de natuurstenen vloerplaten van de vensternissen lagen iets hoger. Van kelders is hier geen spoor gevonden. De buitenzijde van de westmuur toonde de scheiding tussen de twee bouwfases in de overgang van natuursteenbekleding naar baksteenmetselwerk daarboven.

Alle waarnemingen leiden tot de conclusie dat de herbouw van het Stedehuis gepaard is gegaan met een aanzienlijke en algehele stijging van vloer, plint, vensters en toegangen; maar ook, dat zowel de oostelijke traptoren als de ten dele nog bestaande noordwestelijke aanbouw met de daarnaast gelegen westelijke traptoren tijdens deze herbouw tot stand zijn gekomen.

Het eerste Stedehuis moet blijkens de gebruikte baksteen een gebouw zijn geweest uit de eerste helft van de 15e eeuw (1436?).²³ Het tijdstip van de herbouw is minder duidelijk; de steenformaten laten dateringen toe van de late 15e tot ver in de 16e eeuw.²⁴ Wat kan binnen deze periode de aanleiding tot de vernieuwingscampagne geweest zijn? De stadsbrand van 1536 komt als vanzelf het eerst in gedachten, maar als bezwaar hiertegen geldt dat de oostelijke traptoren (die pas bij de herbouw is ontstaan) al voorkomt op de bekende geschilderde plattegrond van de stad na deze brand, terwijl daarop bovendien de muren van het Stedehuis nog tamelijk ongeschonden overeind staan (afb. 1). Nu is het denkbaar dat dit schilderij de historische

21 Zie noot 17.

22 Van de oorspronkelijke oostvensters kon één nis vrijgelegd worden. Op de plattegrond (afb. 4) zijn geen vensternissen aangegeven.

23 Geelrode baksteen, formaat $21 \times 10-10,5 \times 4,5-5$ cm. Vgl. Ter Kuile, *o.c.* (1987).

24 Het muurwerk van het vernieuwde Stedehuis, waarin overigens veel secundair materiaal kan zijn verwerkt, pleit voor een datering in de 15e eeuw; dat van de oostelijke traptoren (baksteenformaat $17-18 \times 8 \times 4$ cm) en van de noordwestelijke aanbouw ($15,5-17 \times 8 \times 3-3,5$ cm in de fundering) past beter in de eerste helft van de 16e eeuw.

Afb. 7. Muurrestanten van de oostelijke traptoren, het Oude Steen en de tussenvleugel met de oostingang, overzicht naar het zuiden. Rechtsboven de ingepakte zuilen van de tegenwoordige Vierschaar (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1980).

situatie onjuist weergeeft,²⁵ maar zelfs in dat geval kan brandschade (waarvan overigens geen sporen zijn aangetroffen) niet het enige motief zijn geweest om tot algehele vernieuwing over te gaan. Niet voor niets immers werden de vloer en de plint zoveel hoger gelegd. De diepere oorzaak zal dan ook wel gezocht moeten

²⁵ Het schilderij wordt gehouden voor een kopie van een verloren gegaan origineel; zie B. van 't Hoff, *De oude plattegronden van de stad Delft*, Rotterdam/Den Haag z.j. (1963).

worden in de ophogingen van het Marktveld, onder meer in 1484, die tot gevolg hadden dat de vloer van de Voorzaal onder straatniveau kwam te liggen – of dat dit spoedig dreigde te gebeuren. In de noordwestelijke aanbouw is een stukje Marktbestrating uit de tijd van de herbouw aangetroffen, 60 à 65 cm onder het tegenwoordige trottoirniveau ofwel nauwelijks verschillend met de vloer van de oudste Voorzaal.²⁶ Opmerkelijk is dat de binnenplaats tussen het Oude en het

Nieuwe Steen, tot zij in de jaren 40 van de 19e eeuw werd overbouwd, op ditzelfde peil lag. Sinds de herbouw van het Stedehuis overbrugde een stenen trap hier het niveauverschil ten opzichte van de nieuwe Voorzaal.

Het Oude Steen

Het vierkante bouwwerk ten oosten van de toren kan op grond van het steenformaat gedateerd worden omstreeks het midden van de 13e eeuw.²⁷ Het is daarmee voor zover aanwijsbaar het oudste deel binnen het gehele stadhuiscomplex en de blootlegging van zijn overblijfselen onder de vloer van de tegenwoordige Vierschaar en Burgerzaal vormde de meest belangwekkende ontdekking die tijdens de restauratie is gedaan (afb. 7). Dat dit het Oude Steen is geweest, het oude gevangenisgebouw van het grafelijk hof, is wel zeker. Tot nu toe was het bestaan hiervan alleen bekend uit oude keurboeken, op grond waarvan Dirck van Bleyswijck in zijn *Beschrijvinge der Stadt Delft* van 1667 slechts veronderstellingen kon doen omtrent de plaats waar het had gestaan; des te treffender is het dat één van zijn hypothesen overeenkomt met de nu gevonden situatie.²⁸

Dit Oude Steen moet in zijn oorspronkelijke vorm een relatief lage toren zijn geweest, direct verwant en zeer vergelijkbaar met het mogelijk iets oudere, tevens iets grotere Gravensteen te Leiden. De buitenwerkse afmetingen bedroegen 5,75 à 5,85 m (in Leiden meer dan 7 × 7 m) bij een muurdikte van 80 à 83 cm even boven het maaiveld van 1618. Het muurwerk kon helaas niet verder worden ontgraven. Alleen van de westmuur, die grensde aan de eerste binnenplaats (thans kelder) lag een flink stuk in het zicht. Hier kon op een diepte van ca. 70 cm onder het laatmiddeleeuwse peil van de binnenplaats de kruin van een gewelfde, 80 cm

brede doorgang worden waargenomen. De kelderruimte van het Oude Steen stond hierdoor in open verbinding met een beerput die in later tijd (vermoedelijk 1618) op de binnenplaats is aangelegd. Mede op grond van in 1937 gedane waarnemingen²⁹ mogen we aannemen dat deze kelderruimte overwelfd is geweest, zoals dit ook bij het Leidse Gravensteen het geval is. Naar zijn oorspronkelijke functie kan men slechts gissen.

De zuidelijke vleugels

De gevonden muurfragmenten en andere resten van de gebouwen ten zuidoosten van de toren en ten zuiden van het Oude Steen leverden geen volledige plattegrondreconstructie, maar wel een aantal interessante details op. De ontstaanstijd van de beide vleugels aan de Markt kan op het midden of de tweede helft van de 13e eeuw gesteld worden.³⁰ Alleen de gemeenschappelijke binnenmuur is een latere vernieuwing,³¹ misschien ten gevolge van de stadsbrand van 1536, die dit gedeelte van het complex grondig moet hebben vernield.

Van het toegangspoortje in de renaissancegevel werden drempel en pilasterbasementen, van donkere steen,³² in gave toestand aangetroffen (afb. 8); de gevel zelf was (over de volle hoogte?) met Gobertange bekleed. Achter het poortje lag een met bakstenen bestrate ruimte en meteen rechts een taps toelopend keldertje van onduidelijke bestemming, dat een halve meter diep was en een vloer van kleine plavuizen had. In het secretariegebouw kwam een vloerfragment van rode plavuizen (20 × 20 cm) te voorschijn, 80 cm breed (restant van een gang?) en iets beneden het straatniveau van 1618 gelegen. Tussen het puin dat hier in 1618 is gestort zaten verscheidene bakstenen gewelffragmenten, waaronder een groot brokstuk van een gewelfaanzet met enige eenvoudig geprofileerde, uitwaaiende

26 Het plaveisel bestond uit gele klinkers (19-20,5 × 8,5-9,5 × 4-5 cm) op hun kant, met hier en daar een keisteentje, gelegd onder een hoek van 60° t.o.v. de westmuur van het Stedehuis en gericht naar nw. De Gobertangebekleding van het Stedehuis ving ca. 35 cm, die van de aanbouw ca. 10 cm onder dit straatniveau aan.

27 Geelrode baksteen, formaat 29-30 × 14-15 × 8 cm, voornamelijk Vlaams verband. Een soortgelijk formaat komt voor aan het oudste gedeelte (met de z.g. Oude of Rolzaal) van het Binnenhof te Den Haag, zie Ter Kuile, *o.c.* (1937).

28 Van Bleyswijck, *o.c.*, 109 e.v.

29 Bij funderingsonderzoek in de Burgerzaal in 1937 bleek dat de twee middelste zuilen van de Vierschaar rustten op een sterk verzakt tongewelf tussen twee 'funderingsmuren'. Hoe oud dit gewelf geweest kan zijn is niet bekend.

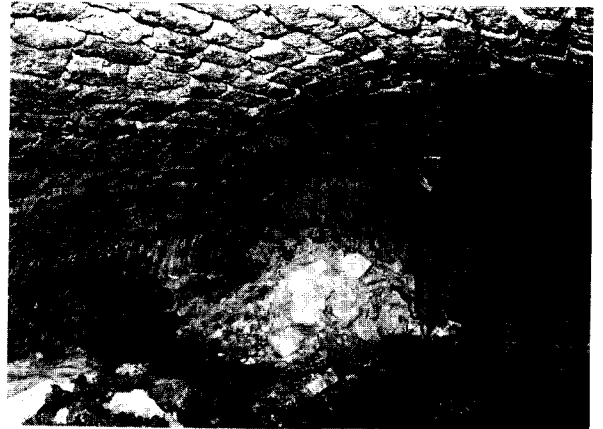
30 Zij zijn van geelrode tot rode baksteen, 20-21 × 10-10,5 × 4-5 cm. Hoewel dit formaat nauwelijks verschilt van dat van het eerste Stedehuis, lijkt een latere datering aannemelijk gezien het hogere straatniveau waarmee dit muurwerk correspondeert.

31 De hierbij gebruikte steen is van hetzelfde formaat als die van de oostelijke traptoren (zie noot 24).

32 Vermoedelijk hardsteen uit Arquennes. Vr. med. H. Janse.

Afb. 8. Drempel en pilasterbasement van het oostelijke toegangs-poortje (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1980).

Afb. 9. Keldergewelf onder het tweede binnenplaatsje, naar het zuidwesten. Links van de paal een stortgat (foto F. G. Meijer 1980).

ribben. Zij maken aannemelijk dat althans een deel van de middeleeuwse secretarievertrekken was overwelfd, zoals dit ook in het stadhuis van 1620 het geval was.

Het gelijkstraatse, tweede binnenplaatsje, dat door deze vleugels werd ingesloten, was van de dieper gelegen eerste binnenplaats gescheiden door enkele gebouwtjes waarvan slechts weinig muurfragmenten resteren. De beerkelder onder de binnenplaats is daarentegen nog grotendeels intact aangetroffen (afb. 9), alleen aan de zuidoostzijde is het metselwerk verstoord door de nieuwe funderingen van 1618. Deze kelder, binnenwerks ca. 3,30 × 3,05 m groot en overdekt door een tongewelf dat tot ruim 1 m onder straatniveau reikt (de diepte kon niet worden gepeild), zal uit de eerste helft, wellicht het tweede kwart van de 14e eeuw stammen.³³ Dat het een beerkelder geweest is bleek behalve uit de inhoud ook uit de aanwezigheid van een stortgat in de zuidwesthoek en het restant van een tweede opening aan de zuidoostzijde. Een op het gewelf rustend, oost-west lopend funderingsrestant, in secundair gebruikte steen, zal van optrekjes boven de kelder afkomstig zijn, die wellicht zijn gesloopt toen het binnenplaatsje moest worden opgehoogd.

³³ De geelrode baksteen meet hier 27-28 × 13-14 × 6-7 cm. Vergelijkbare formaten komen ook voor in de hogere delen van de toren van de Oude Kerk te Delft (XIVA) en aan de voet van de Grote Kerkstoren te Dordrecht (1339); Ter Kuile, *o.c.* (1937).

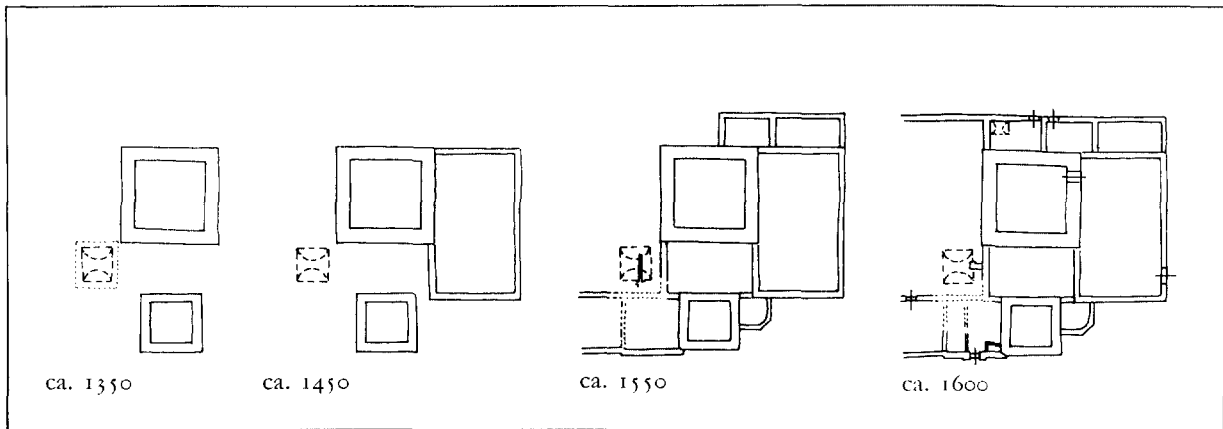
De aanbouwen aan de westzijde

De noordwestelijke aanbouw en de traptoren ernaast zijn als annexen van het Stedehuis al eerder ter sprake gekomen. Hun gelijktijdig ontstaan blijkt onder meer uit het ontbreken van een bouwnaad in het ondergedeelte van het muurwerk. Tussen de traptoren en de zuidwestelijke aanbouwen is wel een volledige bouwnaad zichtbaar. Dat deze aanbouwen jonger zijn dan de vorige wordt bewezen door het ondiepe aanvangspunt van de natuursteenbekleding en de relatief hoge ligging van het putgewelf en het daarboven gelegen straatje van de achterplaats. Deze niveaus komen overeen met het Marktpeil van de latere 16e eeuw, dat vrijwel gelijk is aan het huidige.

De aanbouwen strekten zich waarschijnlijk verder naar het zuiden uit dan thans het geval is, en mogelijk heeft deze situatie tot aan de classicistische verbouwing van 1660-1664 voortbestaan; de tegenwoordige zuidelijke sluitmuur wekt naar beide kanten tenminste nogal sterk de indruk van een correctie achteraf. Indien ook de Secretarievleugel tot hier reikte, kan de ring van gebouwen om de stadhuistoren geheel gesloten zijn geweest.

De bouwgeschiedenis – enkele conclusies en hypothesen

Op grond van de thans bekende gegevens zou de ontwikkeling van het complex zeer in het kort als volgt

Afb. 10. Ontwikkelingsfasen van het middeleeuwse stadhuiscomplex, naar de tot nu toe bekende gegevens (tekening auteur).

kunnen worden gereconstrueerd (afb. 10). Bij de oude grafelijke gevangenis, waarvan het Oude en het Nieuwe Steen de kern uitmaakten en waaraan in de eerste helft van de 14e eeuw de beerkelder met opstallen aan de zuidzijde werd toegevoegd, verrees in de eerste helft van de 15e eeuw het blokvormig bouwlichaam van het Stedehuis. Omstreeks 1450, of later, in de tweede helft van de 15e eeuw, werden de twee zuidoostelijke vleugels aangelegd. In diezelfde periode volgden de bouw van de laatgotische torenlantaarn en -omloop en mogelijk ook de inwendige verbouwing van de toren die onder meer de huidige kelder deed ontstaan. De volgorde, misschien gelijktijdigheid van deze werken en de eventuele samenhang met de hierna te noemen vernieuwing van het Stedehuis zijn vooralsnog niet vast te stellen.

De vernieuwing annex ophoging van het Stedehuis, eind 15e of begin 16e eeuw, indien tenminste niet pas na de brand van 1536 uitgevoerd, ging gepaard met de bouw van de beide traptorens en de noordwestelijke aanbouw. In de tweede helft der 16e eeuw kwamen ten slotte de aanbouwen aan de zuidwestzijde tot stand; zij vormden de laatste uitbreiding, want verder vonden alleen nog enkele verbouwingen en modernisering plaats.

Met betrekking tot deze ontwikkelingsfasen moeten enkele zaken die tot voorlopige conclusies of hypothesen kunnen leiden hier nog kort genoemd worden. De vroegste, grafelijke fase is van bijzondere bete-

kenis, niet alleen omdat zij in sterke mate bepalend is geweest voor de verschijningsvorm van het latere stadhuis, maar ook omdat, buiten het Haagse Binnenhof, het Leidse Gravensteen en het Haarlemse stadhuis, van de vroegere hoven der Hollandse graven zo weinig meer zichtbaar is. Het Delftse complex vertoont interessante punten van overeenkomst met het Haarlemse in zijn verdere historische ontwikkeling (grafelijk complex wordt stadhuis) en met het Leidse qua functie en vorm. Maar ook met de grafelijke zalen in Den Haag is er een opmerkelijke parallel: de opeenvolging in tijd, situering en schaal van het Oude en Nieuwe Steen weerspiegelt treffend die van de beide Haagse zalen. Gezien de toegepaste materialen zou hun bouw zelfs min of meer synchroon verlopen kunnen zijn. Als dit zo is, dan mogen wij in navolging van Ter Kuile³⁴ de ontstaansdata van de beide Delftse gebouwen misschien nog enkele decennia vroeger stellen dan tot nu toe is gedaan, wat het interessante gevolg zou hebben dat de bouwperiode van het Oude Steen die van het Leidse Gravensteen meer zou benaderen,³⁵ terwijl de stichting van het Nieuwe Steen niet ver zou komen te liggen van de stadsrechtverlening van 1246. De gesug-

34 E. H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof, *Holland*, 10 (1978), nr. 6, 313-328.

35 De oudste kern van het Leidse Gravensteen wordt door Ter Kuile als 12e- of vroeg-13e-eeuws werk beschouwd, zie E. H. ter Kuile, *Leiden en Westelijk Rijnland* (De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, VII, eerste stuk), 's-Gravenhage 1944, 46.

gereerde samenhangen lijken heel aantrekkelijk. Intussen kennen wij het Delftse hof nog maar zeer onvolledig. Vooral de vraag waar het woongedeelte zich heeft bevonden is nooit definitief beantwoord.³⁶

Evenmin duidelijk is hoe de stadhuisfunctie van het complex zich precies heeft ontwikkeld. De behoefte aan een stadhuis bestond in theorie sinds 1246, maar zal pas in de 14e eeuw, toen de stad haar voor enkele eeuwen toereikende omvang verkreeg, werkelijk zijn gevoeld. Indien het Nieuwe Steen inderdaad van het begin af een grote zaal bevatte, dan zouden wij daarin de voor bestuur en rechtspraak noodzakelijke vergaderplaats kunnen zien. In de late 14e eeuw, toen al verscheidene delen van het grafelijk bezit aan de stad waren afgestaan, bestond er evenwel naast het Oude en Nieuwe Steen en naast 's Heeren-Huys ook een *Stedehuys*.³⁷ Dit 14e-eeuwse Stedehuis moet wel een voorganger zijn geweest van het recentelijk teruggevonden 15e-eeuwse hoofdgebouw. Of het ook op dezelfde plaats was gelegen, kan met de thans beschikbare gegevens niet worden uitgemaakt.

Nieuwbouwcampagnes en uitbreidingen in de 15e eeuw kunnen bij de meeste stadhuizen in deze gewesten worden waargenomen. Zij bewijzen de in deze periode snel toegenomen betekenis en autonomie van de steden en hun bestuur. In Delft werden in 1417 het burgemeesterschap en in 1445 de zogeheten Veertigraad ingesteld, beide in de vorm en met de bevoegdheden die tot 1795 niet wezenlijk meer zouden veranderen.³⁸ Het 15e-eeuwse Delftse Stedehuis was van het algemeen gebruikelijke type, zij het van relatief bescheiden afmetingen, zodat al vrij spoedig nieuwe vleugels moesten worden bijgebouwd. De veel voorkomende combinatie met waag of markthal ontbrak

hier echter: in de naaste omgeving lagen al van oudsher afzonderlijke gebouwen met deze bestemmingen.

De plaats van de Vierschaar binnen dit complex vormt nog een enigszins onzeker punt. Het meest gebruikelijk³⁹ en ook hier het meest waarschijnlijk is dat zij zich bevond bij of in de Voorzaal, mogelijk tegen een van de korte wanden; misschien mogen de liseen-aanzetten, gevonden binnen het eerste 15e-eeuwse Stedehuis, hiermee in verband worden gebracht. Pieter van Opmeer beschrijft in zijn *Martelaars-boek* de Delftse Vierschaar in 1574 met glazen waarin Keizer Karel V en de wapens der koninkrijken van Spanje stonden afgebeeld.⁴⁰ Maar ook op andere gronden lijkt een situering in de Voorzaal aannemelijk.⁴¹ In elk geval zullen wij niet de 16e-eeuwse renaissancegevel aan de oostzijde voor de Vierschaar mogen aanzien; in de bronnen wordt dit gedeelte uitsluitend aangeduid als de plaats *daermen executie doet*.⁴² Het Oude Steen met de renaissancegevel ernaast boden in dit en vele andere opzichten een treffende overeenkomst met het Leidse Gravensteen, waar de executieplaats evenmin samen viel met de, daar pas in 1671 terzijde gebouwde, Vierschaar.

Hoewel de stadsbeschrijvers zich altijd nogal lovend hebben uitgelaten over het oude Delftse stadhuis, kan men niet zeggen dat het geheel grote allure bezat, alleen de toren was zonder meer imposant. Wellicht hebben de oude grafelijke gebouwen een spectaculaire ontwikkeling in de 15e eeuw, zoals in Gouda of Middelburg, in de weg gestaan. Al vóór 1600 moet het Delftse stadhuis een enigszins bekrompen indruk hebben gemaakt vergeleken met de grotere en rijkere gebouwen in de meeste zustersteden. Representatieve

36 Van Bleyswijk, *o.c.*, 108-109, zoekt het woonverblijf op de noordwesthoek van de Choorstraat; Raue, *o.c.* (1979), 8, en *o.c.* (1982), 205 c.v., situeert het gehele complex, verdeeld in twee concentraties van gebouwen, dichtbij de Markt.

37 Blijkens artikelen in een 14e-eeuws keurboek, aangehaald door Van Bleyswijk, *o.c.*, 109-110.

38 H. W. van Leeuwen, 'Bestuurlijke en rechterlijke organisatie', *De Stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572*, Stedelijk Museum 'Het Prinsenhof', Delft 1979, 24-29.

39 M. Schimmel, *De plaats en functie van de vierschaar in het Nederlandse stadhuis*, doctoraalscriptie K111 Utrecht, 1969.

40 '... soo wierd hy [Hubertus Adriaansz van Delft] door de Rakkers uit het Stadhuis gebragt / en de Vierschaar beschouwende / daar het afbeeldsel van Keiser Karel, en de Wapenen der Koninkrijken van Spangien, in de glazen geschilderd waren / als

ook de spreuk / daar door de Regters vermaand worden / om na verhoor van partijen niet ligtveerdig te oordelen / soo riep hy ...'; Petrus Opmeer, *Martelaars-boek, ofte Historie der Hollandse Martelaren*, Antwerpen 1700, 242. Vr. med. H. W. van Leeuwen.

41 Zo staan in het hierna te noemen *Besteck vant timmerwerck van het afgebrante Stadthuys* (zie noot 43) de passages die betrekking hebben op de Vierschaar (art. 16-17) direct bij de artikelen betreffende de 'Sael'. Aangezien hierbij niet van *oude of nieuwe* wordt gesproken (zoals bij vele andere vertrekken wel het geval is) mag men aannemen dat dit plan de oude (te handhaven) plaats van de Vierschaar weergeeft.

42 GAD, Thes.Rek. 1584, f. 101v, 102r. In de Thes.Rek. van 1554-1555, f. 71r, is een post opgenomen vanwege het opstellen van 'den rinck opt marctvelt met den vuytganck vuyt stadthuys tot inden zelve rinck om aldair de Justitie volbracht te worden...'

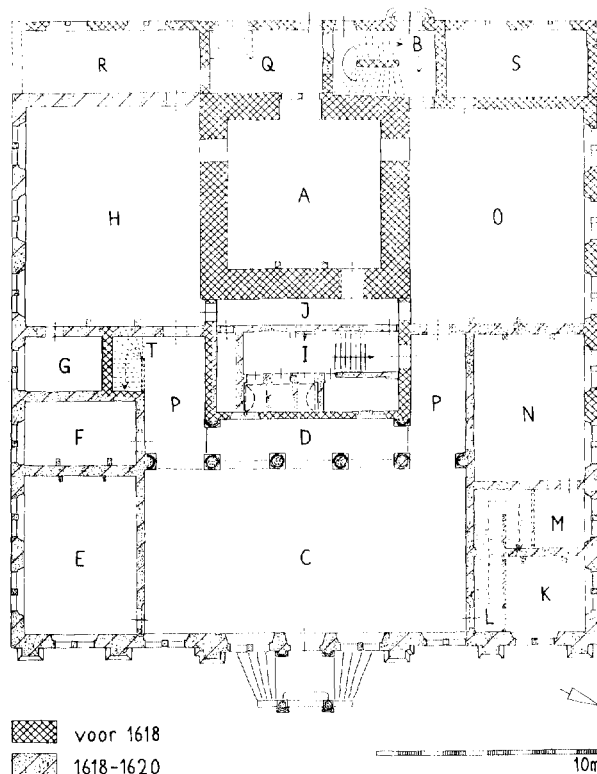
ruimten buiten de Voorzaal en de Raadkamer waren er nauwelijks en de diverse kleine vertrekken lagen onoverzichtelijk gerangschikt. Uitbreiding en radicale verbouwingen, zo niet totale afbraak en nieuwbouw zouden in een later tijdvak dan ook stellig niet zijn uitgebleven, wanneer het complex niet door de brand van 1618 ten onder was gegaan.

HET 17E-EEUWSE STADHUIS

Voor de herbouw van het afgebrande stadhuis werden in zeer korte tijd door verschillende architecten ontwerpen geleverd, waaruit dat van *Hendrick de Keyser* – in Delft bekend vanwege zijn grafmonument voor Willem van Oranje, dat toen in uitvoering was – door het stadsbestuur werd gekozen.⁴³ Nu kennen wij van De Keyser's project alleen het ontwerp voor de voorgevel en verder slechts één betaling (namelijk voor het Justitia-beeld in die gevel), zodat het niet mogelijk is met zekerheid vast te stellen in hoeverre hij ook verantwoordelijk is geweest voor het grondplan, de zijgevels en de verdere opbouw van het stadhuis, zoals dat in de jaren 1618-1620 tot stand kwam. Maar hoe dit ook zij, de gerealiseerde nieuwbouw bewijst dat de ontwerper een grote visie bezat: met gebruikmaking van de overeind gebleven toren, de eveneens gespaarde aanbouwen en van muurfragmenten van het Stedehuis en rond de binnenplaats, wist hij te komen tot een volstrekt nieuwe, evenwichtige en in hoofdzaak symmetrische opzet (afb. 11).⁴⁴

De conceptie van 1618-1620

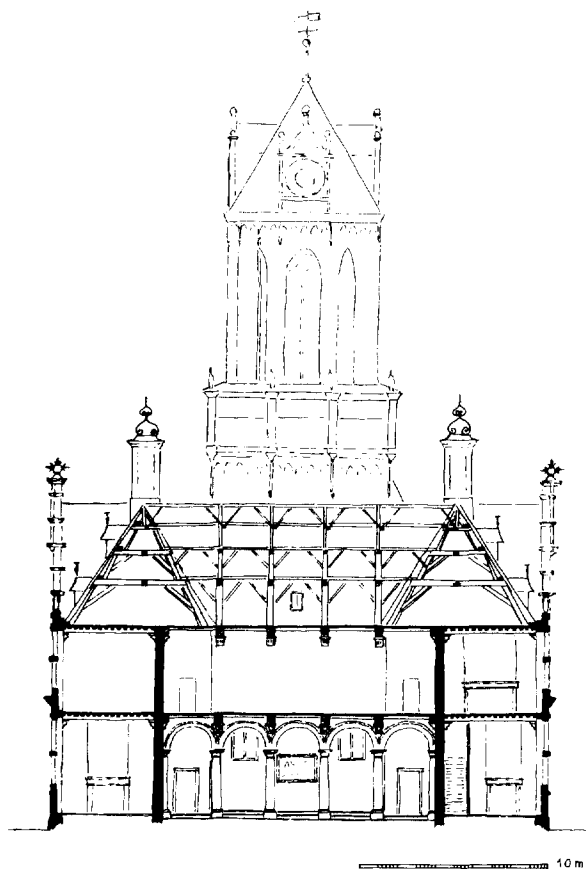
Rondom de oude binnenplaats werden drie vleugels opgetrokken, die de toren aan twee zijden insloten en die eindigden tegen de aanbouwen aan de westzijde. Aldus ontstond een nagenoeg vierkante plattegrond. De nieuwe *Voorzaal* of *Burgerzaal*, zoals wij haar verder zullen noemen, kreeg ongeveer dezelfde afmetingen als de middeleeuwse, maar werd nu gesitueerd in het midden van de oostvleugel en, samen met de nieuwe *Vierschaar* en twee zijportalen, gemaakt tot de centrale ruimte waaromheen de overige vertrekken werden gerangschikt: twee reeksen werkkamers voor de dagelijkse administratie (de *Weeskamer*, de *Bodenkamer*

Afb. 11. Plattegrond van het stadhuis in 1620, reconstructie begane grond. Onzekere gedeelten zijn in stippellijnen getekend. Ruitarcering geeft aan waar gebruik is gemaakt van muurwerk en/of funderingen van het in 1618 afgebrande stadhuis. A. Raadkamer, B. Achterportaal en trap, C. Voor- of Burgerzaal, D. Vierschaar, E. Weeskamer, F. Bodenkamer, G. Secret vertrek van Burgemeesteren, H. Burgemeesterenkamer, I. Binnenplaats, J. Galerij, K. Tresorie, L. Portaal met trap naar Schutterskamer, M. Binnensecretarie, N. Secretarie, O. Schepenenkamer, P. Zijportalen, Q. Achterplaats, R. zw aanbouw, bestemming onbekend (in 1667 Vertrek van Burgemeesteren), S. nw aanbouw, bestemming onbekend, T. Trap naar hangkamer (tekening auteur).

43 Van Bleyswijk, *o.c.*, 117. Op een der alternatieve ontwerpen moet een bewaard gebleven, ongedateerd *Besteck vant timmerwerck van het afgebrande Stadhuys* (GAD, handschr.bibl. 38 B 9³) betrekking hebben. Blijkens verscheidene artikelen van dit bestek werden in dit ontwerp aanzienlijk meer delen van het vernielde stadhuis gehandhaafd dan bij het uitgevoerde project. Het bestek, uitvoerig behandeld door Terwen, *o.c.*, 146 e.v., is gepubliceerd door J. Soutendam, 'Een oud bestek', *Bouwkundig Tijdschrift*, 5 (1885), 31-37.

44 Zie voor een opgave van de voornaamste oudere literatuur over dit stadhuis Terwen, *o.c.*, 166, noot 3.

Afb. 12. Dwarsdoorsnede (over de Burgerzaal) van het stadhuis kort na 1620, reconstructie (tekening auteur).

en het zogeheten *Secreet Vertrek van Burgemeesteren*,⁴⁵ de *Tresorie* en de *Secretarievertrekken*⁴⁶) aan zuid- en noordzijde en, westelijk hiervan, de twee meer representatieve *kamers van Burgemeesteren en Schepenen* aan weerskanten van de toren, die zelf de *Raadkamer* van de Veertgraad bevatte.

De verdieping, bereikbaar via de oude westelijke traptoren en tevens via een nieuwe trap bij de *Tresorie*,⁴⁷ werd op overeenkomstige wijze ingedeeld. Hier kwamen aan de noordkant de *Schutterswachtkamer* en de *Wisselbank*, aan de andere zijde een archief- en opslaglokaal (de z.g. *Tresoriers oude boekkamer*), alsmede een

aantal gevangenhokken en gijzelkamers. Behalve deze cellen en de oude gevangenhokken in de toren werden nu ook kerkers gemaakt in de torenkelder (de z.g. *Diefput*) en onder de Schepenenkamer. Op de binnenplaats werd voor de toren langs, boven een overwelfd gangetje dat naar de kerkers leidde, een galerij aangelegd als rechtstreekse verbinding tussen de Burgemeesteren- en Schepenenkamers. Aan de andere kant kwamen enkele secreten te liggen.

Met deze nieuwe conceptie werd in één greep zeer veel bereikt: het vloeroppervlak op begane grond en eerste verdieping nam met ca. 50% toe (de kubieke inhoud verdubbelde bijna), er werd een indeling geschapen die uitermate planmatig en helder was, zowel wat de architectuur als wat de hiërarchie der functies betrof, en ten slotte kwam aan de tweeslachtige toestand die vóór de brand had bestaan voorgoed een eind, doordat het front van het stadhuis nu volledig naar de Markt werd gekeerd. Alle, voorheen gescheiden elementen konden nu in de nieuwe voorgevel worden verenigd: de hoofdingang met de afleesplaats, de uitgang naar het schavot, het beeld van Justitia, de wapens van Holland en van de stadhouder (prins Maurits) – terwijl de toren in het totaalbeeld een (ook symbolisch) uiterst belangrijke functie bleef vervullen, zij het iets meer op de achtergrond dan tevoren.

Deze voorgevel werd dan ook, hoewel niet geheel volgens het ons van De Keyser bekende ontwerp (afb. 13) uitgevoerd, tot het pronkstuk van het stadhuis gemaakt. Vooral dank zij haar verkreeg het gebouw ‘niet alleen een groote nette even-ghelijckmatigheydt van proportie / maer oock een veel treffelijcker en Majestueuser gedaente gelijk als een aensienlijck Paleys’ (afb. 14).⁴⁸

Hierbij bleven de zijgevels verre ten achter en aan de westzijde – nu de achterzijde geworden – overheerste zelfs nog het laatmiddeleeuwse aspect. Ook de interieurs waren aanvankelijk van een soberheid die scherp afstak bij de rijkdom van de façade. Pas na jaren, dank zij de geleidelijke opbouw van een kostbare inventaris, vervaagde dit contrast.

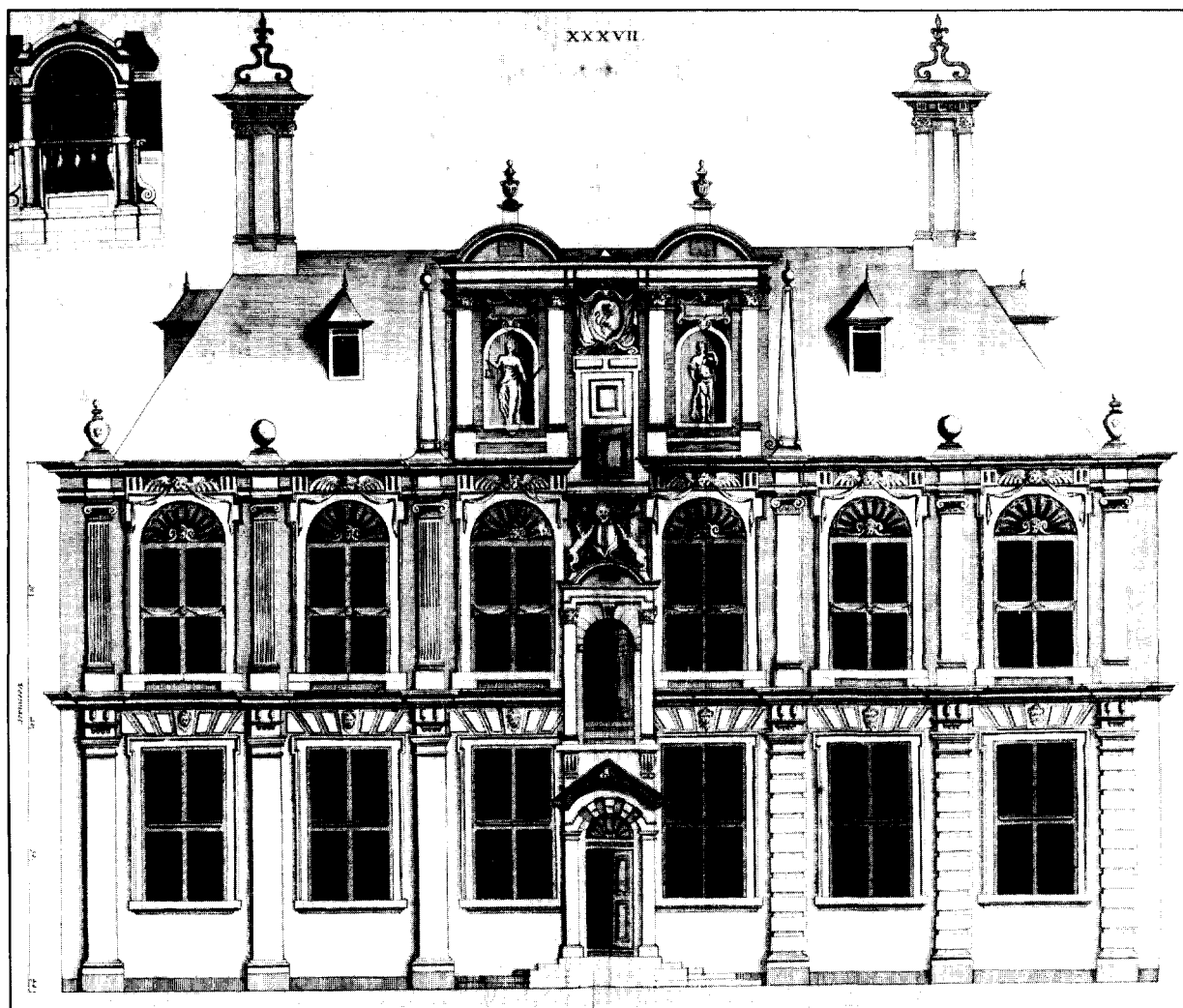
Rosce, *Delft Kunststad*, Delft 1946, 39; H. E. Phaff, ‘Het Delftse stadhuis’, *Heemschut*, 28 (1951), 78; Terwen, *o.c.*, 152. Hiervoor is echter – althans wat de 17e en 18e eeuw betreft – geen enkele positieve aanwijzing gevonden.

⁴⁸ Van Bleyswijck, *o.c.*, 117.

⁴⁵ Boven de twee laatste vertrekken bevond zich een tussenverdieping of hangkamer.

⁴⁶ Hiervan was de Binnensecretarie overwelfd.

⁴⁷ Of deze trap al in 1620 bestond is niet zeker, wel waarschijnlijk. In de bestaande literatuur is meer dan eens aangenomen dat er een hoofdtrap zou zijn geweest achter de Vierschaar; zie H.

Afb. 13. Ontwerp voor de voorgevel van het stadhuis, met los bijgevoegd ontwerp voor het bordes, door Hendrick de Keyser; gravure in: *Architectura Moderna ofte bouwinge van onsen tyt*, 1631 (foto Gemeentelijke Archiefdienst, Delft).

DE 17E- EN 18E-EEUWSE RESTAURATIES⁴⁹

Het stadhuis van 1620 was ruim en doeltreffend van opzet. In de 17e en 18e eeuw, een periode van stabiliteit wat de structuur van het bestuurlijke apparaat be-

treft, waren dan ook geen ingrijpende veranderingen nodig om het gebouw goed te laten functioneren. De uitgebreide herstellingen die om de 40 à 60 jaar moesten worden uitgevoerd gingen soms wel gepaard met verbouwingen en modernisering, maar deze deden

49 Hoewel ons begrip restauratie in de 17e en 18e eeuw nog niet bestond, lijkt het gebruik van deze term op deze plaats toch gerechtvaardigd: het ging destijds om herstel, soms vrij ingrijpend, van het stadhuis in zijn oude, bestaande vorm, zonder dat de noodzakelijke aanpassingen aan de eigentijdse behoeften de structuur en het karakter van het gebouw wezenlijk veranderden – een ideaal dat bij 19e en 20e eeuwse restauraties lang niet altijd

is verwezenlijkt. Het woord *renovatie* wordt in dit artikel gebruikt voor herstelwerkzaamheden die verwant zijn aan de tegenwoordige woonhuisrenovaties, waarbij wel het uitwendige karakter grotendeels bewaard blijft, maar de inwendige structuur van het gebouw geheel wordt aangepast aan moderne eisen en opvattingen.

Afb. 14. Het stadhuis, gravure in: D. van Bleyswijk, *Beschrijvinge der Stadt Delft*, 1667 (foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam).

geen afbreuk aan de oorspronkelijke conceptie. Vaak betekenden zij eerder een vervolmaking en verrijking en dat geldt zeker voor de werken die tijdens de eerste restauratie van 1660-1664 tot stand kwamen.

In deze jaren werden naast het zuivere herstellingswerk ook enkele verbouwingen uitgevoerd die verband hielden met een gedeeltelijke vernieuwing en algehele verfraaiing van het interieur. Uitwendige veranderingen vonden alleen aan de achterzijde plaats: de aanbouwtjes op de beide hoeken werden in classicistische vorm gewijzigd en hoger opgetrokken, ten gevolge waarvan twee bovenlichten in de westmuur van de Burgemeesterenkamer moesten vervallen (afb. 15).

Binnen werd gewerkt aan onder meer de Raadkamer, de Schutterskamer en de galerij op de binnenplaats, maar wat de veranderingen hier precies inhielden is thans niet meer na te gaan.⁵⁰

Aanzienlijke sommen werden aan de inventaris besteed. Al in voorgaande jaren waren belangrijke stukken verworven, o.a. een paneel met het Oordeel van Salomo voor in de Vierschaar,⁵¹ een reeks portretten van de leden van het huis van Oranje-Nassau,⁵² een serie wandtapijten voor de Burgemeesterenkamer⁵³ en een aantal wapenglazen; daarnaast waren er enige schilderijen die nog dateerden van vóór de brand van 1618.⁵⁴ Nu echter werd de gehele inventaris op samen-

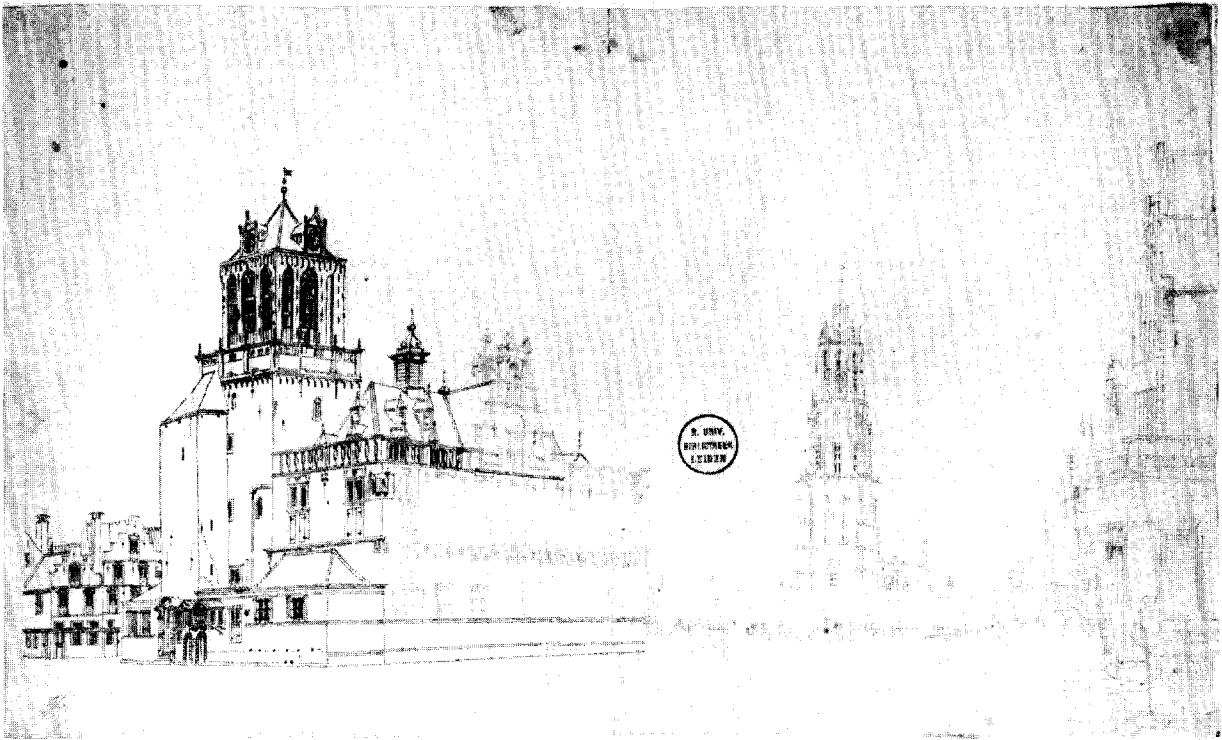
⁵⁰ Zie ook R. Meischke, 'Het classicisme van 1620-1660', *Delftse Studiën*, Assen 1967, 184, waar vermeld wordt dat Pieter Post in 1661 ontwerpen 'tot de trappen van het gemelde stadhuis' zou hebben voorgelegd.

⁵¹ Door Pieter Anthonisz van Bronckhorst, 1622.

⁵² Door Michiel van Mierevelt, voornamelijk 1620-1632.

⁵³ Uit het atelier van Maximiliaen van der Gucht, 1640-1641.

⁵⁴ In het bijzonder een aantal altaarstukken door Maerten van Heemskerck, sinds 1572 stedelijk bezit en naar het stadhuis overgebracht.

Afb. 15. Zuidwestzijde van het stadhuis, na de verbouwingen van 1660-1664; anonieme tekening, eerste helft 18e eeuw. Leiden, Universiteitsbibliotheek, coll. Bodel Nijenhuis (foto Universiteitsbibliotheek, Leiden).

hangende wijze gecompleteerd, vernieuwd en gemoderniseerd. Wandtapijten werden aangeschaft voor de Raadkamer, tegelijk met een serie van 41 met tapijt beklede stoelen.⁵⁵ In de andere vertrekken werd de meubilering eveneens vervangen, dan wel gerepareerd en van nieuwe bekleding voorzien. De aanwezige stoffering werd gedeels vernieuwd; gordijnen, tafelkleden en kussens als gebruikelijk van groen laken. Een aantal kussens werd in een duurere uitvoering tapijt geleverd. Tot de overige aanschaffingen behoorden wapenglazen, wandkaarten, een koperen kroon voor de Raadkamer en verder tal van gebruiksvoorwerpen.

Tegenover deze interieurverrijking stond terzelfder tijd echter een wezenlijk verlies: het stadhuiscarillon werd naar de Nieuwe Kerkstoren overgeplaatst,

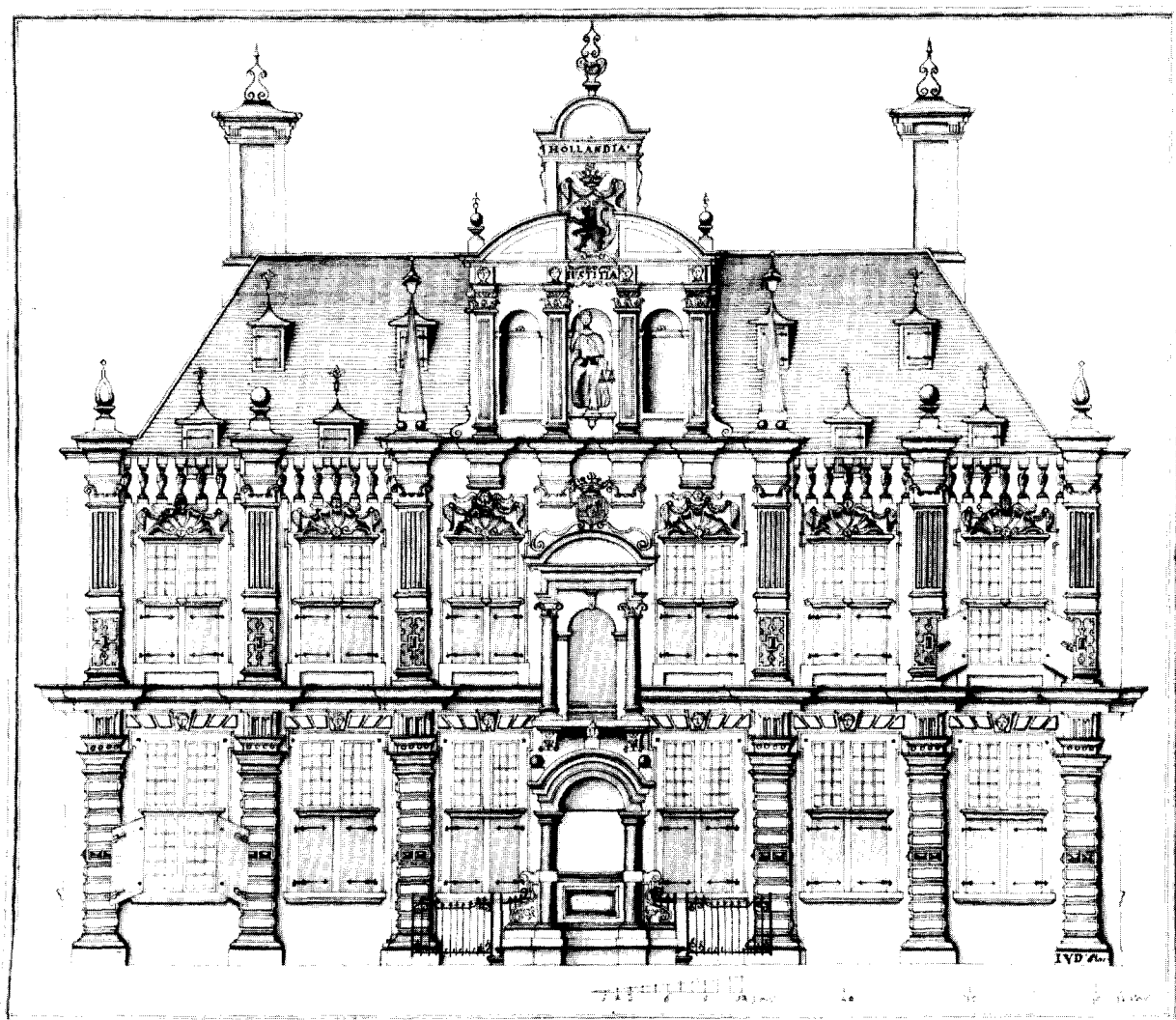
waarbij de oude klokken uit 1570 door François Hemony geheel werden omgesmolten. Ook het oude uurwerk ging naar de Nieuwe Kerk, maar hiervoor kwam op het stadhuis een nieuw exemplaar terug.

Al deze werken brachten het stadhuis in de staat die door Van Bleyswijck werd vastgelegd in zijn *Beschrijvinge der Stadt Delft*, verschenen in 1667. Bij gebrek aan oude interieurafbeeldingen vormt deze beschrijving thans nog onze voornaamste bron van kennis aangaande de inrichting van het 17e-eeuwse stadhuis.

De 18e-eeuwse restauraties, uitgevoerd in de jaren 1720-1721 en 1780-1786, waren van voornamelijk consoliderende aard. Bij de laatste, tevens omvangrijkste, moesten de schoorstenen geheel worden afgebroken; zij werden in iets gewijzigde vorm herbouwd.

Opmerkelijk genoeg kwamen de belangrijkste 18e-eeuwse modernisering niet tijdens deze restauraties

⁵⁵ Uit het atelier van Maximiliaan van der Gucht, 1662-1663.

Afb. 16. Voorgevel van het stadhuis met de in 1761 vernieuwde ramen, opmeting door I. van der Star, ongedateerd (voor 1783). Delft, Gemeentearchief (foto Gemeentelijke Archiefdienst, Delft).

tot stand, maar tussentijds. Zo werd in 1752 de Burgemeesterenkamer behangen met 'groen Carssant' en wellicht werden de 17e-eeuwse wandtapijten bij die gelegenheid opgeruimd. In 1761 werden binnen de bestaande natuurstenen kruiskozijnen nieuwe ramen geplaatst, met glas in houten roeden in plaats van glas-inlood, een bescheiden aanpassing aan de eisen van de tijd (afb. 16). Verder werd in deze jaren veel geld uitgegeven aan onderhoud, vernieuwing en aanvulling van schilderijen en meubilair.

DE 19E- EN 20E-EEUWSE RENOVATIES⁵⁶

Van doorslaggevende betekenis voor de 19e-eeuwse geschiedenis van het stadhuis waren de bestuurlijke reorganisaties die in de Franse periode en de daaropvolgende jaren werden doorgevoerd. De vier burgemeesteren werden – overigens pas in 1824 definitief – vervangen door een college van (één) burgemeester en

⁵⁶ Zie noot 49.

(twee) wethouders, er kwam een nieuwe gemeenteraad, het college van schepenen verdween, de Weeskamer werd opgeheven (al nam de afwikkeling hiervan nog geruime tijd in beslag) en voor de schutterswacht kwam een politiepost in de plaats. Geheel nieuwe figuren verschenen op het stadhuis, zoals de kantonrechter en de inwonende conciërge, die met het werk van de vroegere kamerbewaarders werd belast.

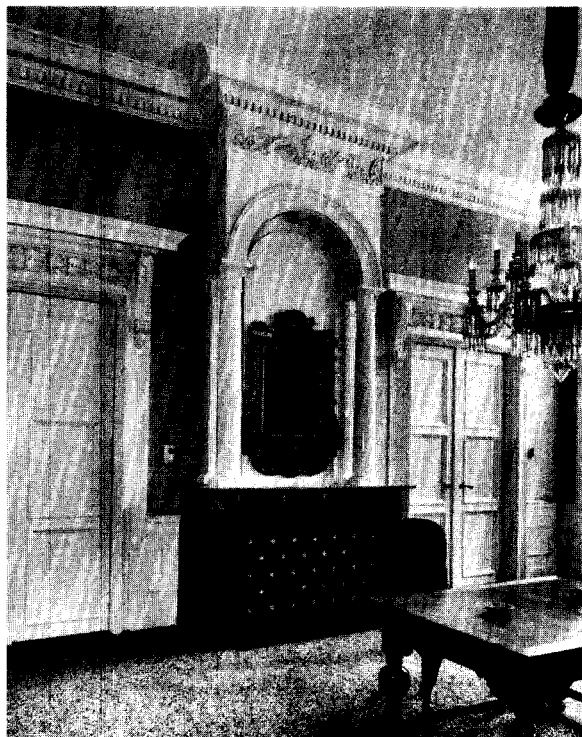
Dit alles bracht een groot aantal bestemmingsveranderingen en interne verhuizingen met zich mee. De eens zo functionele en hiërarchische orde in het stadhuis raakte hierdoor geheel zoek. Maar wat belangrijker was: de oude ruimten bleken slechts zeer ten dele geschikt voor hun nieuwe bestemmingen. De eerste restauratie die na de Franse tijd moest worden ondernomen vatte men dan ook aan om behalve een stilistische modernisering ook een ingrijpende herindeling van het interieur te realiseren.

De renovatie van 1825-1844

Of zo'n vérgaande ingreep al dadelijk voor ogen stond is overigens nog de vraag. Wat uiteindelijk een groot-scheepse renovatie zou worden, leek aanvankelijk niet meer dan een reeks betrekkelijk oppervlakkige herstellingen en modernisering; de verbouwingen die de structuur van het gebouw radicaal zouden wijzigen kwamen pas in de jaren 1838-1844 tot stand.

Het begon in 1825 met de achtereenvolgende 'vertimmeringen' van de drie grote kamers aan de westzijde: de *Nieuwe Raadkamer* (de vroegere Burgemeestereenkamer) in 1825-1826, de *Oude Raadkamer* in 1827-1828 en de *voormalige Schepenenkamer* in 1830-1831 (afb. 17-19). Deze vertimmeringen waren in feite slechts modernisering; zij lieten de ruimtelijke indeling geheel intact, maar gaven de vertrekken een eigentijds aanzien. De Nieuwe Raadkamer kreeg een laat-empire wandbetimmering en -bespanning, een stucplafond en de thans nog bestaande schoorsteen met flankerende dubbele deuren tegen de oostwand. De beide andere kamers werden met hout en pleister herschapen in statige neoclassicistische ruimten.

Inmiddels was men in 1827 begonnen met het bij gedeelten vernieuwen van de buitenvensters, wat inhield dat de kruisen uit de kozijnen gebroken werden om de plaatsing van nieuwe zes- en achtruits schuifra-

Afb. 17. Oostwand van de voormalige Burgemeestereenkamer; schoorsteenpartij en deuren uit 1825-1826, toen dit vertrek diende als Nieuwe Raadkamer. Thans het enig overgebleven 19e-eeuwse interieur in het stadhuis (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1971).

Afb. 18. Oude Raadkamer met stucwerk van 1827-1828, gefotografeerd kort voor de verwijdering hiervan in 1938 (foto Monumentenzorg, J. P. A. Antonietti 1938).

Afb. 19. Voormalige Schepenenkamer, van ca. 1840 tot ca. 1883 fungerend als Kantongerechtszaal, nadien ingericht tot Trouwzaal. Stucarchitectuur uit 1830-1831 (uitgebroken in 1938-1939) (foto Monumentenzorg, J. P. A. Antoniotti 1938).

men en openslaande ramen mogelijk te maken. In de jaren 30 werd dit werk op systematische wijze voortgezet, tegelijk met uitgebreide herstellingen aan de toren en de grote leien daken.

Voorjaar 1838 was men toe aan de voorgevel. Hier bleven de vernieuwingen echter niet beperkt tot de vensters, maar veroorloofde men zich ook een radicale verbouwing van de middenrisaliet. De vier kruisvensters werden uitgebroken en gedeeltelijk dichtgezet, de oude ingangspartij met het overhuidde bordes maakte plaats voor een nieuw, breed portiek met een door zware kolommen gedragen balkon en op de verdieping werd een drielicht gemaakt waar zich voorheen de deur naar het schavot bevond. De nieuwe entree was ongetwijfeld ruimer en gemakkelijker dan de oude en

paste uitstekend bij de enige jaren later te voltooien nieuwe Vestibule. Maar de algehele compositie en de gevoelige proportionering van De Keyzers gevel werden door de ingreep op grove wijze geschaad, ook al keerden de zorgvuldig uitgenomen schelpornamenten (deels verzaagd!) terug boven het nieuwe drielicht, sloten enkele bijgemaakte pilasters nauwkeurig aan bij de 17e-eeuwse en werden ook andere onderdelen min of meer aangepast aan de stijl van het bestaande werk (afb. 20).

De voorgevelverbouwing van 1838-1839 luidde de tweede, belangrijkste fase van de stadhuisrenovatie in:

Afb. 20. Voorgevel van het stadhuis, met vensters en ingangspartij uit 1838-1839, gefotografeerd in hun nadagen (foto Monumentenzorg, G. Th. Delemarre 1961).

de inwendige reorganisatie van het gehele voorgedeelte, die onder leiding van *Pieter Adams*, gewezen stadsarchitect van Rotterdam,⁵⁷ in de jaren 1839-1844 werd uitgevoerd. Nu is ook de voorgevelverbouwing zelf al vroeg op naam van Adams gesteld,⁵⁸ maar deze toeschrijving, hoe plausibel ook vanuit stijlkritisch oogpunt gezien, moet op grond van archivalische gegevens toch wel enigszins in twijfel worden getrokken. De tekeningen en alle aanwijzingen voor de uitvoering kwamen van de Delftse stadsarchitect⁵⁹ en niet van Adams, die zich, althans blijktens zijn declaraties, uitsluitend met de inwendige verbouwingen heeft beziggehouden.

Adams' bemoeienis met de stadhuisrenovatie blijkt voor het eerst in 1832, toen hij f 400,- declareerde vanwege onder meer 'het maken van tekeningen en het geven van de noodige ordonnantien tot het verbouwen van onderscheidene vertrekken op het Raadhuis';⁶⁰ op grond hiervan worden – wellicht terecht – de modernisering van de Oude Raadkamer en de voormalige Schepenenkamer aan hem toegeschreven.⁶¹ Daarna worden pas vanaf mei 1839 weer betalingen aan Adams vermeld en wel vanwege de grote inwendige verbouwingen.

Deze inwendige verbouwingen stonden volledig onder Adams' supervisie. Hij was rechtstreeks door Burgemeester en Wethouders 'belast met het maken van tekeningen en het geven van alle bouwkundige ordonnantien tot de inwendige vertimmering van het Raadhuis en het opzigt over derzelve uitvoering';⁶² de eigen stadsarchitect vertrouwden zij dit kennelijk niet toe.

In tegenstelling tot die van 1825-1831 greep de 'vertimmering' van 1839-1844 diep in in de structuur van

het gebouw (afb. 21). Nadat op de verdieping de oude gevangenhokken aan de zuidzijde waren veranderd in bergruimten voor de Weeskamer- en stadsarchieven, werd beneden het gehele voorgedeelte van het stadhuis uitgebrouwen – slechts de Vierschaararcade en een enkel stukje binnenmuur bleven staan – en opnieuw ingedeeld. Vier nieuwe kamers werden gemaakt, samen groter dan de zes die zij vervingen. Hiervoor moest echter de Burgerzaal worden ingekort tot een bijna vierkante ruimte: de nieuwe *Vestibule*. Van de vijf bogen bleven alleen de middelste drie intact, zodat de twee, iets verbrede zijportalen nu waren afgesneden van de Vestibule en de Vierschaarruimte als doorloopging fungeren.

Het verdwijnen van de trap bij de Tresorie maakte de aanleg van een nieuwe noodzakelijk; deze werd op de binnenplaats, direct achter de Vierschaar gesitueerd.⁶³ Door de aanleg van een nieuwe Bodenkamer werd de binnenplaats nog verder overbouwd en zo tot kelderruimte gereduceerd. Het galerijtje langs de toren verdween. Op de verdieping werd, vermoedelijk ook in deze jaren, door opsplitsing van de voormalige Schutterskamer een conciërgewoning verkregen. Tenslotte werden in de vroegere Wisselbank, later Gouden Zilverkeurderskamer, enkele vertrekken voor de politie ingericht.

Zo resulteerde de twintigjarige stadhuisrenovatie in een niet onbelangrijke aanpassing van het uitwendige en in een vrijwel totale metamorfose van het interieur. De plattegrondwijzigingen die Adams had weten te bereiken, met name de vermeerdering van het aantal ruime kamers op de benedenverdieping, voorzagen in de behoeften van de midden-19e-eeuwse stadhuisdienst, al kon zeker nog niet van een ideale toestand

57 In deze hoedanigheid had hij gewerkt aan het nieuwe stadhuis van Rotterdam. Zie over Pieter Adams (1778/1779-1846) J. A. C. Tillema, 'Het werk van Pieter Adams in Delft', *Delftse Studiën*, Assen 1967, 329-341.

58 Zo reeds bij E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdstad-perken der architectuur*, Arnhem 1886², 925.

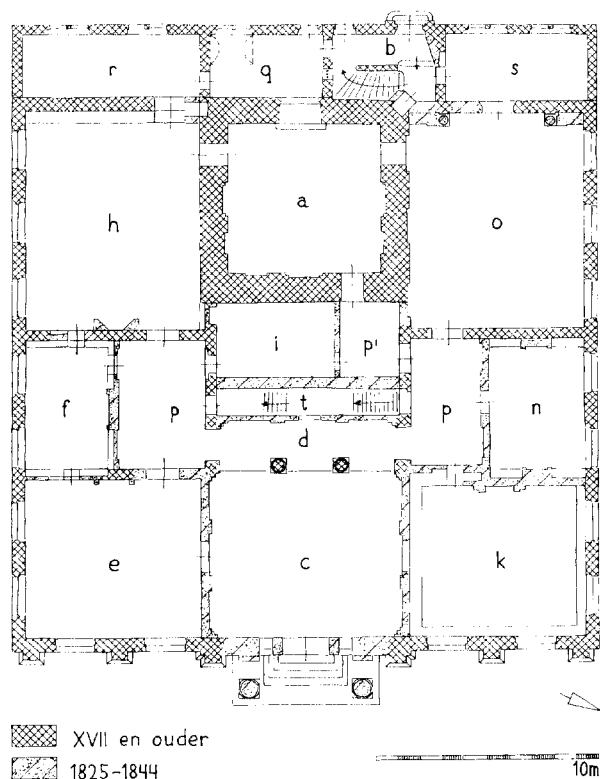
59 Blijkens het bestek van maart 1838. De tekeningen zelf zijn niet bewaard. Met de stadsarchitect zal Pieter Leonardus Smits zijn bedoeld, of eventueel nog zijn vader H. Smits. Pieter Leonardus begon als assistent van zijn vader en volgde hem omstreeks deze tijd op als stadsarchitect; hij kreeg in 1856 eervol ontslag na een diensttijd van ca. 40 jaar.

60 Notulen B. en W., 11.5.1832.

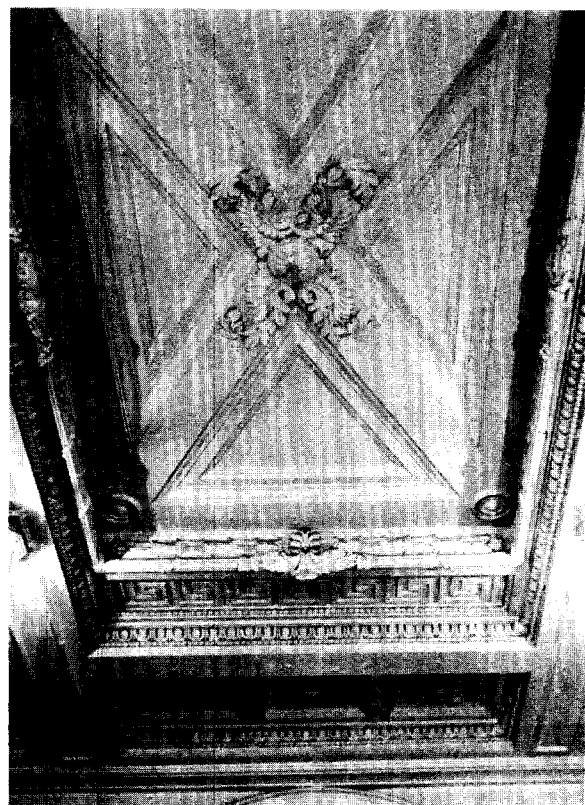
61 Tillema, *o.c.*, 338.

62 Notulen B. en W., 10.11.1843. De geboekte betalingen en extra gratificaties aan Adams over de periode 1839-1844 belopen een totaalbedrag van f 3300,-.

63 Op de oudste bewaard gebleven volledige plattegrond van het stadhuis (1880) bevat het trappenhuis twee evenwijdige, vrij steile trappen (afb. 24). Dezelfde situatie wordt door E. Gugel beschreven en afgebeeld in *Verzameling van afbeeldingen van oude gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, 25 (1883). Of Adams deze dubbele trap heeft aangelegd is niet geheel zeker. Dat hij niet dadelijk een royale trap op de binnenplaats heeft ontworpen, zoals pas een eeuw later gebeurde, zal verklaard moeten worden uit de toentertijd nog steeds ondergeschikte functie van de bovenverdieping.

Afb. 21. Plattegrond van het stadhuis na de renovatie van 1825-1844, reconstructie begane grond. Ruitarcering geeft aan welke gedeelten van het 17e-eeuwse stadhuis zijn gehandhaafd. a. Oude Raadkamer (Receptiekamer), b. Achterportaal en trap, c. Vestibule, d. voormalige Vierschaar (Kleine Vestibule?), e. Kamer van Burgemeester en Wethouders, f. Secretariskamer, h. Nieuwe Raadkamer, i. Bodenkamer, k. Secretarie, n. Thesaurie, o. Kantongerecht, p. Zijportalen, p'. Overige portalen, q. Achterplaats, r. zw. aanbouw, bestemming onbekend, s. Griffie van het Kantongerecht, t. Hoofdrappenhuis (tekening auteur).

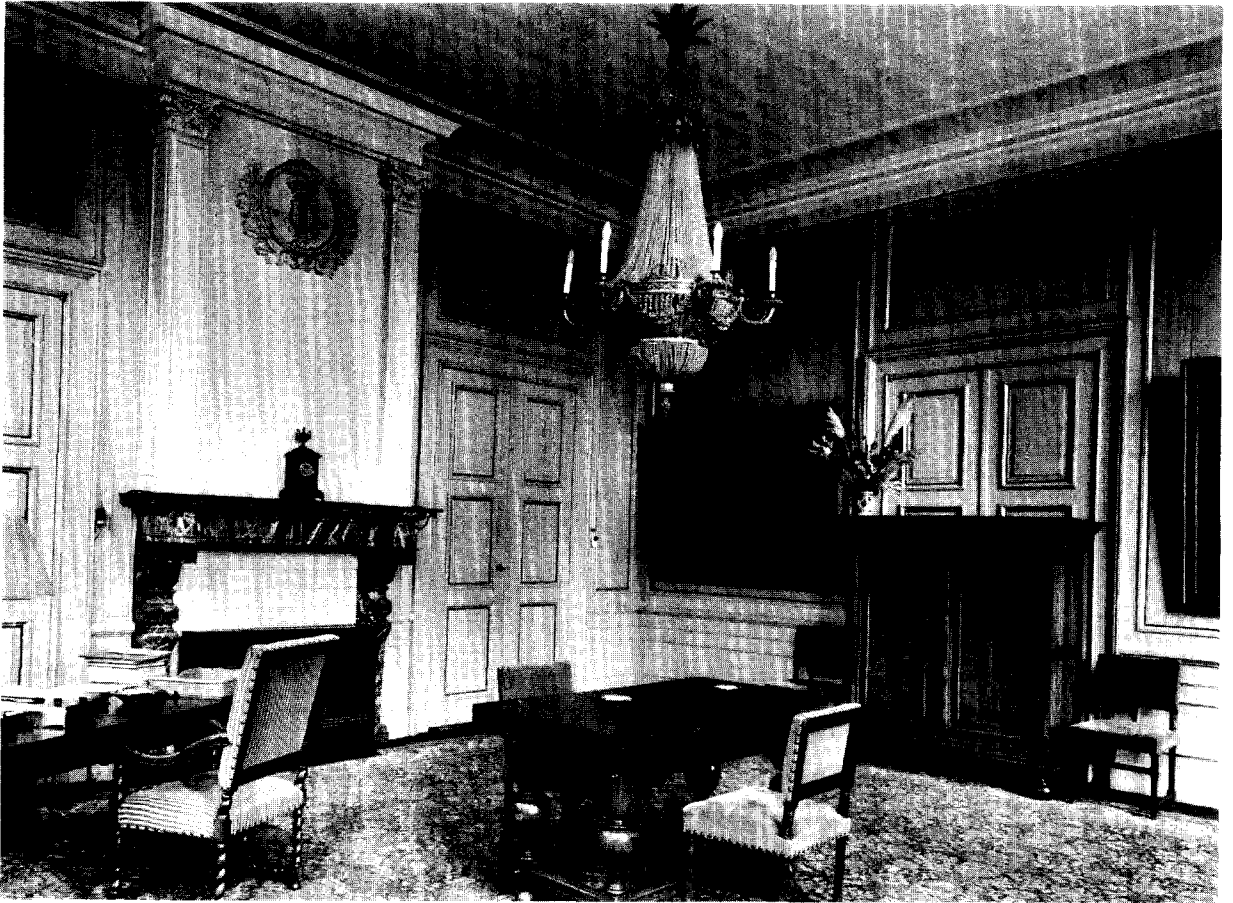
Afb. 22. Plafond van de Vestibule, middenvak; stucwerk naar ontwerp van Adams uitgevoerd door Frederik Eilers, 1843. Opname 1936 (foto Gemeentelijke Archiefdienst, Delft).

worden gesproken.⁶⁴ Maar in elk geval was de indruk die de interieurs in 1844 maakten volkomen eigentijds, want al wat uit de 17e eeuw was overgebleven was zorgvuldig weggewerkt achter hout, stuc of doek. De Vestibule, de vroegere Vierschaar en de zijportalen waren neoklassieke ruimten geworden, de Vestibule het meest monumentaal met door boognissen gelede wanden, een rijk, met rozetten gedecoreerd cassetten-

⁶⁴ Vergelijk bijvoorbeeld het bekroonde prijsvraagontwerp van A. N. Godefroy voor 'een raadhuys voor eene stad van acht of tienduizend inwoners', 1846, in *Verzameling van Bouwkundige Ontwerpen, bekroond en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, 3 (1849). Het raadhuys van dit ontwerp, niet uitgebreider dan 'volstrekt noodig', was ongeveer even groot als

plafond (afb. 22) en een grotendeels witmarmeren vloer. De nieuwe kamers, buiten de vroeger reeds genoemde, hadden betimmeringen, soms met wandbetimmeringen in de vakken boven de lambrizing, hoge kachelnissen of meer klassieke schoorsteenmantels en vrij sober geornamenteerde stucwerkplafonds (afb. 23). Naar classicistische eis was de gehele binnenarchitectuur streng symmetrisch opgevat, zelfs had Adams

het Delftse; maar Delft telde het dubbele aantal inwoners. De door Adams geschapen indeling vertoonde enkele opmerkelijke overeenkomsten met die van het door W. A. Scholten in 1846 nieuw gebouwde stadhuis te Zaandam (*Bouwkundige Bijdragen*, 6 (1851), 315-320), door E. Gugel later als voorbeeld genoemd in zijn *Architectonische Vormleer*, III, 's-Gravenhage 1884, 177.

Afb. 23. Kamer van Burgemeester en Wethouders, ontstaan tussen 1839 en 1844 naar ontwerp van Adams. Het gedeelte rechts van de schoorsteen maakte voor de verbouwing deel uit van de Burgerzaal (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1971).

enkele muren uitsluitend ter wille van de symmetrie van de wandgeledingen een paar decimeter verplaatst! Dat bij dit alles de kwaliteit van de vorm meer telde dan die van de constructie, tekent de toenmalige bouwpraktijk.

Verdere aanpassingen na 1844

Hoewel de stadhuisrenovatie in 1844 als beëindigd mag worden beschouwd, wil dat niet zeggen dat toen alles werkelijk in orde was. In de jaren 1846-1848 werden nog aanzienlijke herstellingen verricht aan de toren; de betreuenswaardige vernieuwing in baksteen van de omloop of Trompersgang is vermoedelijk terzelfder tijd geschied (afb. 25). Voorts werden plannen

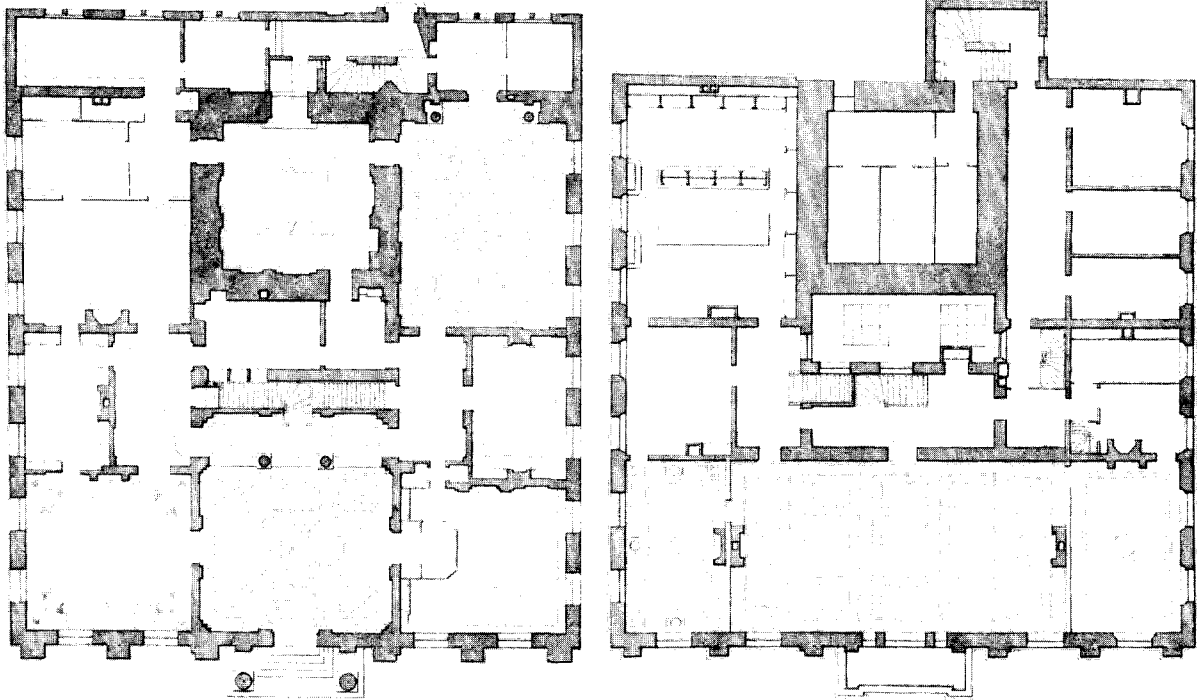
ontworpen (maar niet uitgevoerd) om na de voorgevel ook de achterzijde van het stadhuis in classicistische trant te verbouwen.⁶⁵

Na 1850 kreeg men bovendien al snel weer met ruimteproblemen te kampen. Toen in 1858 extra cellen in het stadhuis moesten worden ondergebracht, vatte men tegelijk het probleem aan van 'de mindere geschiktheid der inrigting van de lokalen van het Raadhuis voor de tegenwoordige administratie der zaken'.⁶⁶ De oplossing werd gevonden in een reeks interne verhuizingen en enige verbouwingen, die in 1859 werden

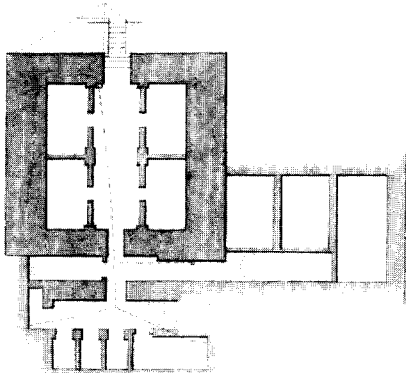
65 Drie ontwerptekeningen in het GAD, hist.-topografische atlas, waarvan er één is gedateerd 1846 en gesigeneerd door Cornelis Zemel Jz., stads-onderarchitect van maart 1842 tot juli 1846.

66 Notulen Commissie van Fabricage, 15.6.1858.

BEGANE GROND.

KELDERVERDIEPING

Afb. 24. Plattegronden van het stadhuis in 1880, begane grond, eerste verdieping en kelderverdieping; opmetingen, ongesignd, in album 'Stadsgebouwen 1880'. Delft, Gemeentearchief (foto Gemeentelijke Archiefdienst, Delft).

gerealiseerd. De politie verhuisde naar de kamertjes aan de achterzijde, die hiertoe behalve verbouwd ook vergroot werden (door het bijtrekken van het achterplaatsje) en uitwendig in hun huidige staat gebracht (afb. 25). Van blijvende betekenis was voorts de verplaatsing van de raadsvergaderingen naar de boven de Vestibule gelegen *Bovenzaal* of *Schilderijzaal*. De ont-ruimde Raadkamer werd hierna opgedeeld in twee kamers en een portaaltje, waarvan de grootste ter beschikking kwam van de burgemeester, zodat de vroegere Burgemeesterenkamer ten dele en althans in naam zijn oorspronkelijke bestemming herkreeg. De nieuwe *Raadzaal* werd provisorisch ingericht en kreeg pas in 1878 een uitvoeriger decoratie. Nu zag men voor de collectie stadsschilderijen, die na de Franse tijd groten-

deels hier was bijeengebracht en over het algemeen dringend aan restauratie toe was, geen andere oplossing dan al die stukken die voor de stad niet van zeer bijzonder historisch belang werden geacht, te verkopen. Zo raakte Delft in 1860 met vele andere werken ook de bloem van zijn laatmiddeleeuwse schilderijenbezit: de altaarstukken van Maerten van Heemskerck, voorgoed kwijt.⁶⁷

Dergelijke maatregelen waren echter, hoe ingrijpend ook, slechts voor korte tijd afdoende. Het snel groeiende stadhuisbedrijf maakte de ruimtenood telkens weer acuut. In de decennia na 1870 moesten tal van nieuwe afdelingen als *Burgerlijke Stand*, *Bevolking*, *Financiën*, *Openbare Werken* en *Registratuur* worden gehuisvest, maar ook was ruimte nodig voor een aparte *Trouwzaal*, commissie- en leeskamers, een typistenkamer en bovendien, van 1897 tot 1906, voor het *Gemeentemuseum*. Daartegenover vertrokken in dezelfde periode de kantonrechter met zijn griffie, de politie met de gevangencellen, de conciërge en het oud-archief uit het stadhuis.

De renovatie van 1934-1939

Hoewel aldus met grote frequentie verbouwingen in het stadhuis moesten worden uitgevoerd, was bij geen enkele daarvan sprake van een totale opknapbeurt, hooguit van incidentele herstellingen. De geleidelijke, maar door de lange duur zeer sterke achteruitgang van de algehele bouwkundige toestand werd niet opgemerkt, mede doordat alle constructieve delen uit het zicht waren verdwenen. Zo kon het gebeuren dat ook de grote renovatie van 1934-1939 als niet meer dan een vrij onschuldig uitzierende incidentele reparatie begon.

Medio juni 1933 werden ernstige gebreken geconstateerd aan de vier grote schoorstenen. De bekledingsplaten lieten los en één stond zelfs helemaal wankel. Tijdens de in 1934 aangevangen vernieuwing van de schoorstenen bleek echter dat niet alleen hun draagconstructies, maar ook de lager gelegen kapbalken (de zolderbalklaag van de verdieping) zo slecht waren, dat men besloot deze door ijzeren balken te versterken,

respectievelijk te vervangen. Hiermee werd in augustus 1936 een begin gemaakt.

Toen ook de in 1878 beschilderde zolderbalken van de Raadzaal op deze wijze moesten worden vernieuwd, kwam men op de gedachte van de gelegenheid gebruik te maken om de Raadzaal tegelijk te vergroten en te moderniseren. Prof. N. Lansdorp, voorzitter van de Delftse Schoonheidscommissie, ontwierp desgevraagd een schetsplan, dat voorzag in het doortrekken van de zaal tot aan de noordelijke buitenmuur, het aanbrenge van een eikehouten plafond, parketvloer en verdere betimmeringen, en voorts in een aankleding met ten dele nieuw meubilair, nieuwe stoffering, koperen lichtkronen en glas-in-lood ramen in de noordelijke vensters, achter de zetels van Burgemeester en Wethouders (afb. 26, 36). Op 24 september 1936 ging de Gemeenteraad met dit plan akkoord en stelde hiervoor f 16.900,- beschikbaar.

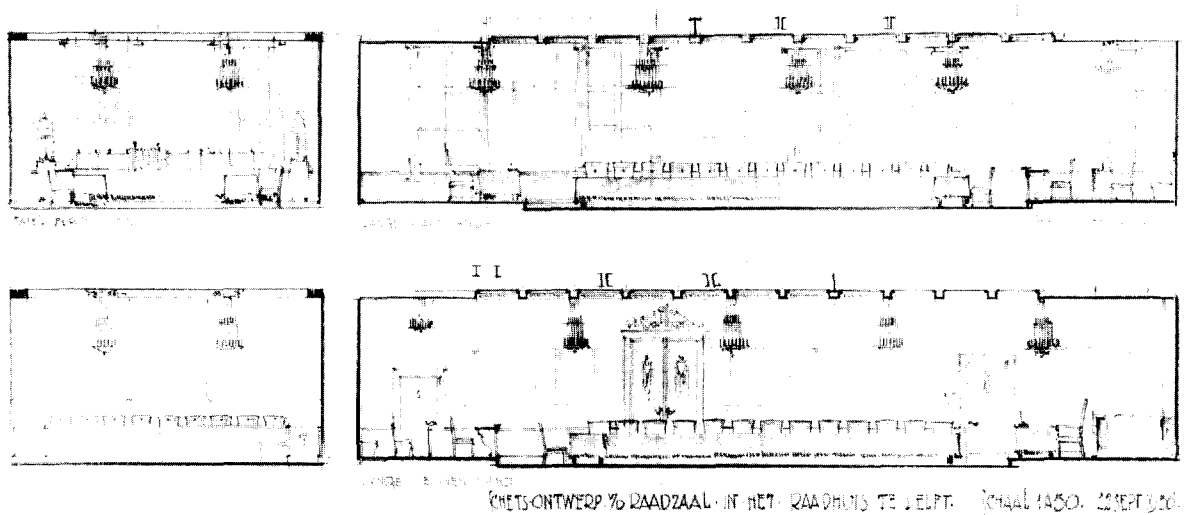
Een al twee dagen tevoren ingestelde *Commissie Raadzaal*, bestaande uit de wethouder en de directeur van Openbare Werken, de gemeentesecretaris en prof. Lansdorp als esthetisch adviseur, werd gemachtigd alle door haar voor de verbouwing nodig geachte werkzaamheden te laten verrichten en de daarvoor noodzakelijke uitgaven te doen. Daarbij had men echter uitsluitend de Raadzaal en enkele aangrenzende vertrekken op de verdieping op het oog. Van verbouwing van het halve, laat staan van het hele stadhuis was toen nog geen sprake. De nieuwe commissie werd echter al dadelijk geconfronteerd met onvoorziene toestanden. De balken onder de vloer van de Raadzaal bleken zodanig vergaan te zijn 'dat het hout is verteerd tot stof, hetwelk met de hand is weg te nemen, terwijl de houtworm daar op zoo'n wijze heeft huisgehouden, dat het houtwerk poreus is geworden als een spons'.⁶⁸ Men zag zich dan ook genoodzaakt tot totale vervanging – ook nu weer in ijzer – van de balklagen te besluiten. Maar ook de zuilen, pilasters en zijmuren van de Vestibule bleken niet stabiel, zodat tenslotte

68 De directeur van Openbare Werken in een schrijven aan Burgemeester en Wethouders, 26.10.1936.

67 Zie hierover M. G. Wildeman, 'De Delftsche schilderijen-verkoop, de Anno 1860, en waar de stukken bleven', *De Navorscher*, 60 (1911), 229-243. Een paneel van Van Heemskerck, de Bewening van Christus uit 1566, kon in 1904 worden teruggekocht.

Afb. 25. Zuidwestzijde van het stadhuis, na de verbouwingen van 1859 en met de vernieuwde torenomloop. Opname omstreeks 1900 (foto Monumentenzorg, coll. Steenbergh).

Afb. 26. Schetsontwerp voor de herinrichting van de Raadzaal, door N. Lansdorp, 22 september 1936. Delft, Gemeentearchief (foto Gemeentelijke Archiefdienst, Delft).

zware funderingsversterkingen - in beton - moesten worden aangebracht.

Door al deze omstandigheden breidde het verbouwwerk zich sterk uit en omvatte uiteindelijk het gehele voor gedeelte van het stadhuis. Er bestond echter geen totaalplan voor de verbouwing. Men wist wel waar men begon, maar niet waar men zou uitkomen. De beslissingen tot de onderscheidene, soms zeer ingrijpende wijzigingen werden los van elkaar, op korte termijn en vaak 'onder hoogen druk'⁶⁹ genomen terwijl het werk in volle uitvoering was en zij leken dan ook meer te zijn ingegeven door de omstandigheden dan dat er een bepaalde architectonische visie uit sprak op het gebouw als geheel. Van deze los van elkaar genomen beslissingen was die tot aanleg van een nieuwe hoofdtrap, dwars door de Vierschaar heen, de meest radicale, die tot modernisering van de Vestibule wellicht de meest betreuenswaardige (zie afb. 34).

Ondanks deze improviserende aanpak werd in het vernieuwde interieur toch een zekere eenheid bereikt, doordat de gehele esthetische vormgeving in handen was van één persoon: prof. Lansdorp. Behalve voor de Raadzaal ontwierp hij ook voor de meeste andere

vertrekken een nieuwe inrichting, alles in een modern-historiserende stijl met hier en daar herinneringen aan de Amsterdamse School. Door omtimmering van de ijzeren profielbalken werden moer- en kinderbalkenplafonds geïmiteerd, voorzien van langgerekte houten consoles. Muren werden ruw bepleisterd, betimmerd of donker betegeld, er kwamen brede paneeldeuren, zware marmeren of eenvoudiger strak betegelde schoorsteenmantels werden geplaatst en als verlichting werden nieuwe kronen opgehangen, hetzij van antiek model, hetzij in 'moderne', ietwat boerse vorm (afb. 27-28).

Slechts drie ruimten bleven min of meer ongewijzigd: de kamer van Burgemeester en Wethouders, de (nieuwe) Bodenkamer en de Secretariskamer, de laatste in de staat die hij na een binnenbrand in 1904 had gekregen.

Toen de zogenaamde eerste stadhuisverbouwing begin 1938 voltooid was - de vernieuwde Raadzaal was al op 2 september 1937 in gebruik genomen - bleek zij in totaal f 92.000,- te hebben kost, oftewel f 75.100,- méér dan de f 16.900,- waarop de Raadzaalverbouwing in 1936 was begroot. Op 19 januari 1938 ging de Gemeenteraad alsnog akkoord met de beschikbaarstelling van dit bedrag. Intussen was dit alles geschied buiten medeweten van de *Rijkscommissie voor de Monumenten-*

69 *De restauratie van het stadhuis in 1936 en 1937* (getypt rapport), 5 (GAD, archief ow, doss. C50).

zorg. Wel was er in 1934 overleg geweest betreffende de afbraak en herbouw van de vier schoorstenen, maar toen deze tot grote verbouwingen uitgroeiden, verzuimde men de Rijkscommissie hierover in te lichten.

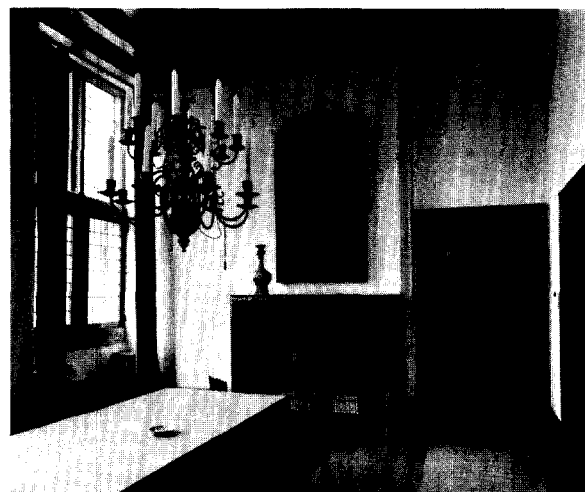
Mogelijk leidde een kritisch bericht in het verslag over 1937 van de provinciale Monumentencommissie⁷⁰ ertoe, dat op 1 februari 1938 de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen het gemeentebestuur om opheldering vroeg. Burgemeester en Wethouders antwoordden hierop met verontschuldigen voor hun nalatigheid, maar stelden de Minister overigens gerust '... dat al deze werken, wat betreft den ouden toestand van het gebouw met de grootste zorgvuldigheid zijn uitgevoerd ...'.⁷¹ De Rijkscommissie toonde zich echter heel wat minder gelukkig met het resultaat van de verbouwing; zij betreurde de vermindering van de Vierschaar door de aanleg van de nieuwe trap en had ook haar reserves ten aanzien van de algehele esthetische verzorging: 'Wij achten deze tamelijk banaal, en volstrekt niet in overeenstemming met de betekenis van het gebouw.'⁷²

In 1938 werd een noodzakelijk gebleken tweede stadhuisverbouwing ondernomen, die het gehele achtergedeelte van het gebouw omvatte, met inbegrip van de toren. Deze keer echter stelde de Raadzaalcommissie, nu herdoopt in *Raadhuiscommissie*, eerst een uitgebreid onderzoek in naar de algehele bouwkundige toestand, zodat van tevoren kwam vast te staan dat ook hier alle balklagen vervangen moesten worden, de toren, waar 'gevaar voor instorting niet meer denkbeeldig'⁷³ bleek te zijn, nieuwe vloer- en draagconstructies van gewapend beton zou moeten krijgen en ook in de traptoren trappen en gewelven in beton moesten worden vernieuwd. Grote verrassingen tijdens de uitvoering van deze werken bleven dan ook uit.

Van de noodzakelijk geachte veranderingen, die ook vooraf werden geïnventariseerd en in het totaalplan opgenomen, was de belangrijkste de verwisseling

Afb. 27. Gang langs de Raadzaal; voorbeeld van de interieurverzorging door Lansdorp in 1936-1937 (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1976).

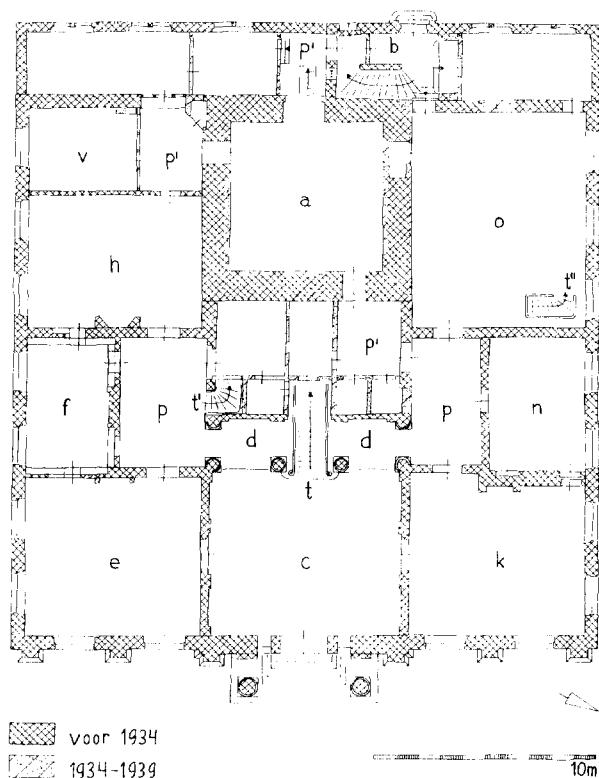
Afb. 28. Commissiekamer op de verdieping, noordzijde, vanaf 1939 tevens dienend als antichambre van de hiernaast gelegen Trouwzaal. Inrichting door Lansdorp 1936-1937; het venster dateert van de gevelrestauratie van 1962-1966 (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1976).

70 Monumentencommissie van de provincie Zuid-Holland. *Verslag over 1937*, (1938), 9.

71 Brief van Burgemeester en Wethouders aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 16.2.1938.

72 De Rijkscommissie in een schrijven aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 29.3.1938.

73 De directeur van Openbare Werken in een schrijven aan Burgemeester en Wethouders, 7.1.1938.

Afb. 29. Plattegrond van het stadhuis na de renovatie van 1934-1939, reconstructie begane grond. Bestemming der voornaamste ruimten: a. Afdeling Registratuur, b. Achterportaal en trap, c. Hal (Vestibule), d. voormalige Vierschaar, e. Kamer van Burgemeester en Wethouders, f. Bodenkamer, h. Burgemeesterskamer, k. Algemene Zaken, n. Secretariskamer, o. Afdeling Bevolking, p. Zijportalen, p'. Overige portalen, t. Hoofdramp, t'. Dienstramp, t''. Trap naar archiefkelder, v. Typistenkamer (tekening auteur).

van de Trouwzaal en de afdeling Bevolking. Met het oog op het grote gewicht van kasten en kaartsystemen én een betere toegankelijkheid voor het publiek werd de afdeling Bevolking overgebracht naar de Trouwzaal (de voormalige Schepenenkamer). Het ontruimde bovenvertrek (de vroegere Wisselbank) werd nu tot nieuwe Trouwzaal bestemd en door Lansdorp in oude trant aangekleed en gemeubileerd (afb. 30). Voornamelijk om praktische redenen werd de voornamelige Sche-

penenkamer van haar 19e-eeuwse stucwerk ontdaan, ofschoon de nu wél geraadpleegde Rijkscommissie voor de Monumentenzorg daartegen aanvankelijk ernstig bezwaar maakte.⁷⁴ Onder het vertrek werd een grote, betonnen archiefkelder aangelegd, waarbij de hier aanwezige oude kelders geheel verloren gingen.

Met uitzondering van de Burgemeesterskamer werden alle interieurs in het achtergedeelte gemoderniseerd op soortgelijke wijze als in het voorgedeelte was gebeurd en ook nu onder architectuur van Lansdorp. Wat hier tot nog toe behouden was gebleven van de inrichting van Adams, verdween bij deze gelegenheid. In de Oude Raadkamer, gebruikt door de afdeling Registratuur, kwam daarbij het oude, groengeschilderde balkenplafond met de gesneden consoles weer voor de dag, in redelijk gave toestand; overigens werd dit een

74 De Rijkscommissie wilde de 'verdienstelijke classicistische stucarchitectuur' (brief van 29.3.1938) behouden, de Raadhuiscommissie vond echter dat het stucplafond de lichtinval te veel bemlemde: de kroonlijst liep voor de vensters langs. Doorslaggevend werd het argument dat de 17e-eeuwse balklaag waartegen het stucplafond was bevestigd geheel vernieuwd moest worden.

Afb. 30. De nieuwe Trouwzaal op de verdieping, noordwestzijde. Inrichting door Lansdorp 1938-1939, de kruisvensters gereconstrueerd in 1949-1950 en 1962-1966. De consoles in dit vertrek, waarin oorspronkelijk de Wisselbank was gevestigd, zijn authentiek 17e-eeuws (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1976).

kaal vertrek met vlakke gepleisterde wanden, ijzeren deuren en een betonnen vloer.

Met de ingebruikneming van de nieuwe Trouwzaal op 11 juli 1939 was de tweede stadhuisverbouwing en daarmee tevens de gehele renovatie - men sprak zelf van restauratie - van het stadhuis voltooid. Op een niet wezenlijk andere manier dan een eeuw tevoren was het gebouw met eigentijdse middelen en naar eigentijdse - zij het conservatieve - smaak vernieuwd en gemoderniseerd. Het eindresultaat was een stadhuis waarin men naast enkele uit de 19e eeuw overgebleven

kamers een voornamelijk 20e-eeuws interieur aantrof en waarin binnen de huls van de oude buitenmuren en bekapping nog maar zeer weinig authentieke delen van het 17e-eeuwse gebouw te vinden waren.

De toegenomen bruikbaarheid voor de eigentijdse stadhuisdienst, die dit alles óók had opgeleverd, zou een resultaat van slechts beperkte duur blijken. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de uittocht van de administratieve afdelingen op gang; voor het stadhuis bleven uiteindelijk alleen de meer representatieve functies over.

TERUG NAAR DE 17 E EEUW:
DE 20 E-EEUWSE RECONSTRUCTIES

De renovaties van de 19e en 20e eeuw hebben al vrij spoedig zekere gevoelens van onvrede met de nieuwe en van heimwee naar de verloren gegane toestand gewekt. Nauwelijks vijftien jaar na de eerste renovatie sprak de stadsbeschrijver T. van Westhrene zijn afkeuring uit over 'den in 1840 zoogenaamd gerestaurerden, maar, in waarheid, in onnoembaren stijl onkenbaar gemaakten, ingang', en bij het betreden van de nieuwe Vestibule kon hij de vroegere Burgerzaal niet vergeten: 'Wij willen, eens voor goed, liefst geen kwaad spreken van de kostbare verbouwing, die hier en elders, het geheele Stadhuis door, heeft plaats gehad; maar toch is het ons niet mogelijk den wensch te onderdrukken, dat wij het geheel nog eens in zijne oude gedaante mogten aanschouwen.'⁷⁵ Hij stond in die mening zeker niet alleen. Voorstellen, enkele malen gedaan, tot deelreconstructies – van de ingangspartij of van de Oude Raadkamer – stuitten echter af op praktische bezwaren, zo ze al serieus in overweging werden genomen. Terwijl de interesse voor het historische gebouw groeiende was, bleek daarvan niets wanneer men daadwerkelijk aan het verbouwen sloeg. Pas na 1945 zou dit anders worden.

Indien wij de vrijlegging van het Raadkamerplafond en de oudhollandse inrichting van de Trouwzaal in de jaren 30 buiten beschouwing laten, dan kan de heropening van de vier westvensters op de verdieping als de eerste aanzet tot een reconstructie van de 17e-eeuwse toestand worden aangemerkt. Deze vensters, in de 19e eeuw gedicht, werden in de jaren 1949-1950 in hun oorspronkelijke vorm, met kruiskoziijnen, glas-in-lood en luiken, hersteld (afb. 30). Minder historisch gefundeerd was de aankleding van de Oude Raadkamer, eveneens in 1950, waar met aangekochte antieke fragmenten en nieuw bijgemaakte onderdelen een min of meer 17e-eeuwse sfeer werd opgeroepen.

75 T. van Westhrene, *Delft, in eenige afbeeldingen der schoonste Monumenten, Hoofdgebouwen en Gezigten in en nabij de Stad*, Delft z.j. (ca. 1859), afl. 5, 2-3.

76 Deze restauratie werd geleid door ir. J. Kruger te Voorburg en uitgevoerd door de firma Hurman te Delft. Zie voor een uitvoeriger beschrijving Kruger, *o.c.*

De gevelrestauratie van 1962-1966

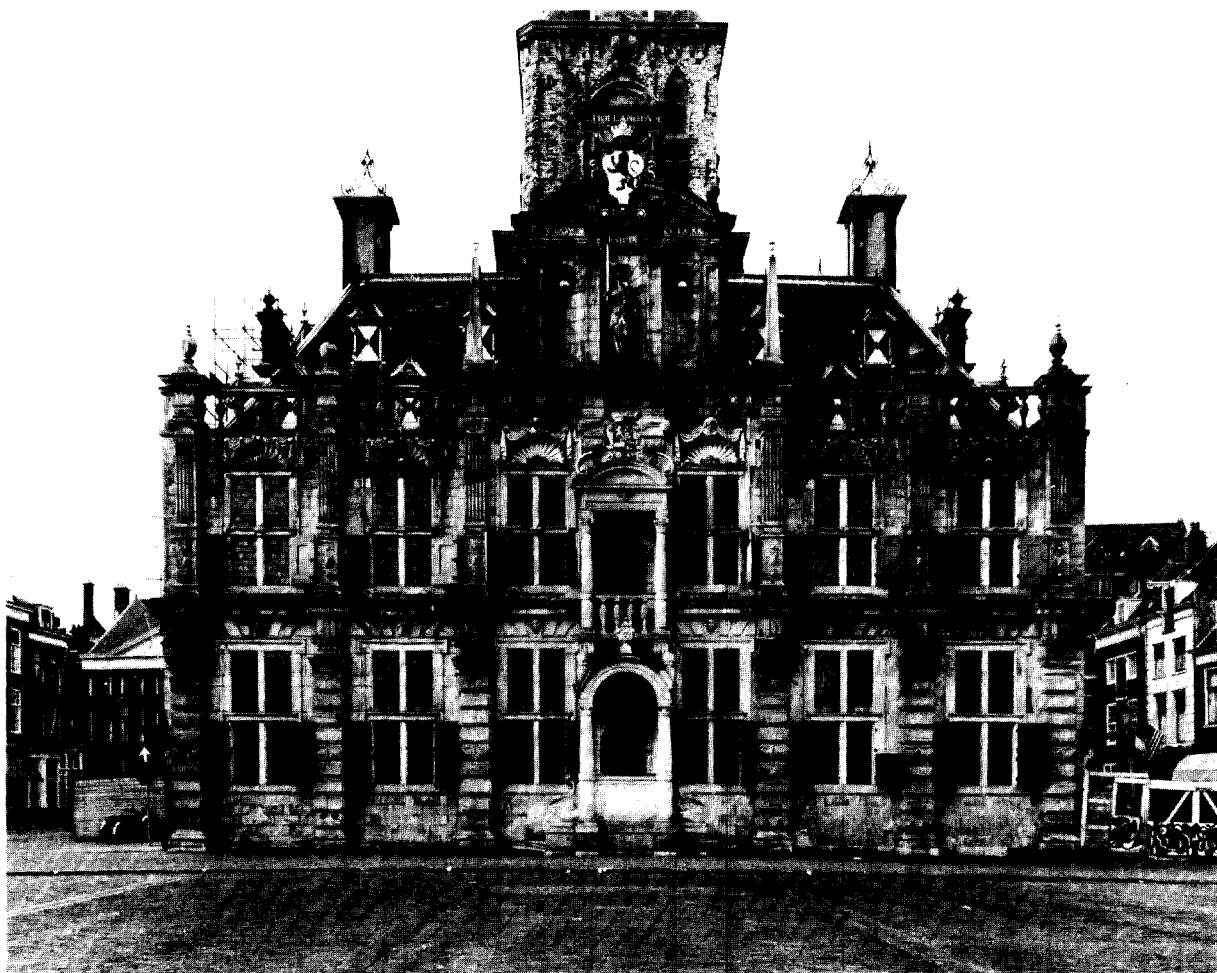
Pas in 1962 werd de reconstructie van het 17e-eeuwse stadhuis serieus aangevat. In dat jaar ging een restauratie van het exterieur van start, waarbij de drie voornaamste gevels in hun oorspronkelijke gedaante werden teruggebracht (afb. 31).⁷⁶ Mede dank zij de vondst van verscheidene originele profielen en stukken bouwsculptuur kon dit werk met een grote mate van nauwkeurigheid geschieden. De kruisvensters kwamen terug, in de voorgevel bovendien de middenpartij met het bordes, gevelornamenten en opschriften werden naar gevonden sporen gepolychromeerd en verguld, maar in tegenstelling tot de vroegere praktijk⁷⁷ bleef het natuursteenwerk ongeschilderd. In verband met de op het 17e-eeuwse niveau herstelde ingang moesten ook de vloer van de Vestibule of Hal en de zuilbasementen, alle door Adams opgehoogd, tot hun oorspronkelijke peil worden teruggebracht (afb. 34); dit bleven echter voorlopige herstellingen, die vooruitliepen op de later te ondernemen en hier ten slotte te bespreken inwendige restauratie.

De restauratie en verbouwing van het interieur, 1980-1981

Met deze interieurrestauratie kon overigens pas in maart 1980, na vele jaren van voorbereiding en wachten op subsidie, daadwerkelijk worden begonnen.⁷⁸ Anders dan bij de gevelrestauratie stond hierbij slechts zeer ten dele een strikte reconstructie van de 17e-eeuwse toestand als doel voor ogen. De hoofdelementen van het project waren het globale herstel van de door Adams in 1839-1844 gewijzigde en later nogmaals herziene indeling van het voorgedeelte, zodat de oorspronkelijke opzet van Burgerzaal, Vierschaar en omliggende vertrekken zou worden herkegen, voorts de reconstructie van de houten balklagen ter vervanging van de omkokerde ijzeren profielbalken en eveneens holle 'kinderbinten' uit de jaren 30 en ten slotte de

77 Zie de bijlage over het schilderwerk.

78 Architect ir. J. Kruger te Voorburg, uitvoering firma Hurman te Delft.

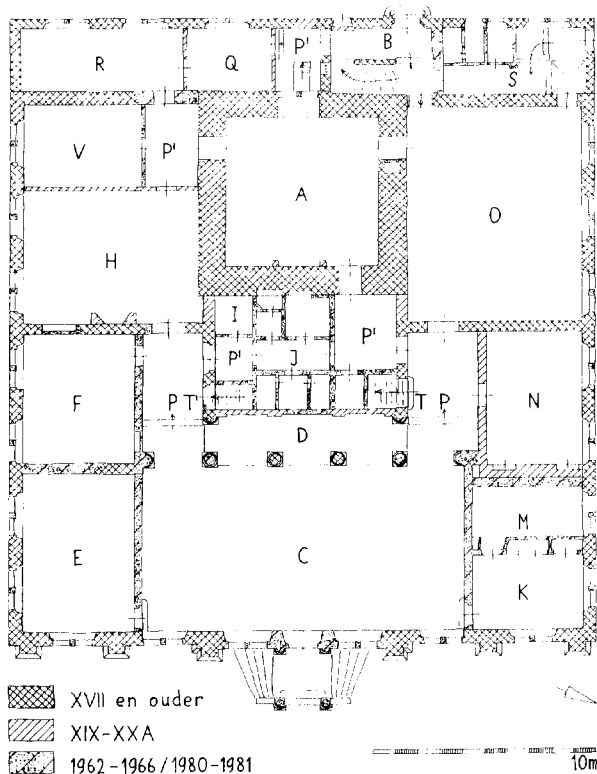

Afb. 31. De gerestaureerde voorgevel van het stadhuis (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1966).

algehele verbetering en aanpassing van het interieur in overeenstemming met de moderne eisen en het tegenwoordige gebruik van het gebouw voor nog bijna uitsluitend de meer representatieve stadhuisfuncties. Met uitzondering van de Oude Raadkamer viel de toren buiten de restauratie, alleen enig reparatie- en schilderwerk kon hier niet achterwege blijven. Op 10 november 1981 werd het vernieuwde stadhuis officieel in gebruik genomen.

Dat geen volledige reconstructie van de 17e-eeuwse situatie is nagestreefd, maakt een vergelijking van de plattegronden van 1620 en 1981 in één oogopslag dui-

delijk (afb. 11, 32). De vroegere binnenplaats, die tijdens de restauratie enige tijd in haar oorspronkelijke omvang te zien is geweest en in welke omringende muren verscheidene 17e-eeuwse en oudere kozijnfragmenten zijn aangetroffen (afb. 33), is thans weer volgebouwd ten behoeve van een lift en sanitaire ruimten; tevens is hier de nieuwe hoofdtrap gesitueerd, direct achter de Vierschaar, op dezelfde plaats als het 19e-eeuwse trappenhuis. De opsplitsing van de Burgemeesterenkamer is gehandhaafd, de achteraanbouwen hebben hun indeling uit de 19e en 20e eeuw behouden en in de noordwestelijke aanbouw zijn toiletten en een

Afb. 32. Plattegrond van het stadhuis na de restauraties van 1962-1966 en 1980-1981, begane grond. Ruitarcering geeft het nog bestaande 17e-eeuwse en oudere werk aan (inclusief latere herstellingen), enkele arcering de belangrijkste, in 1980-1981 gehandhaafde, 19e- en 20e-eeuwse wijzigingen of volledige vernieuwingen. Huidige bestemming of naamgeving der vertrekken: A. Torenkamer, B. Achterportaal en trap, C. Burgerzaal, D. Vierschaar, E. 'Weeskamer', F. 'Comptoir', H. Burgemeesterskamer, I. Lift, J. Toiletgroep, K. Bodenkamer, M. Keuken, N. 'Secretarije', O. Trouwzaal, P. Zijportalen, P'. Overige portalen, Q. Postkamer, R. Inzagekamer, S. Toiletten en invalidenlift, T. Hoofdtap, T'. Keldertap, V. 'Bijkamer' (tekening auteur).

invalidenlift ondergebracht, in verband waarmee aan de noordkant een extra ingang moest worden gemaakt.

Maar ook ten aanzien van het voorgedeelte geldt dat, behoudens in enkele gevallen, een reconstructie in strikte zin niet aan de orde kon zijn. De herstelde vertrekken van de Tresorie en de Binnensecretarie, thans tot Bodenkamer, resp. keuken ingericht, zijn beide vergroot met de ruimte die vroeger werd ingenomen door de trap naar de Schutterskamer, waarvan overi-

gens geen enkel spoor is teruggevonden. Het vroegere complex Bodenkamer-Secretet Vertrek-hangkamer en bijbehorende trap is niet teruggekomen, maar herschapen in een nieuw, ruim vertrek, waartoe de oorspronkelijk verspringende muur langs het naastgelegen zijportaal in rechte vorm is herbouwd. Aan de andere zijde is de 19e-eeuwse muur tussen het noordelijk zijportaal en de Secretariskamer (de 17e-eeuwse Secretarie) gehandhaafd gebleven als gevolg van een verkeerde taxatie. Deze muur werd aanvankelijk voor 17e-eeuws gehouden en pas bij ontgraving en ontpleistering bleek hij uit de 19e eeuw te dateren, maar het krappe tijdschema en de nauwsluitende begroting van de zogenaamde 'snelle restauratie' boden toen geen ruimte meer voor aanpassing van het restauratieplan. In de plattegrond van het voorgedeelte is hierdoor nu een onregelmatigheid ontstaan die afbreuk doet aan de oorspronkelijke strakke compositie.

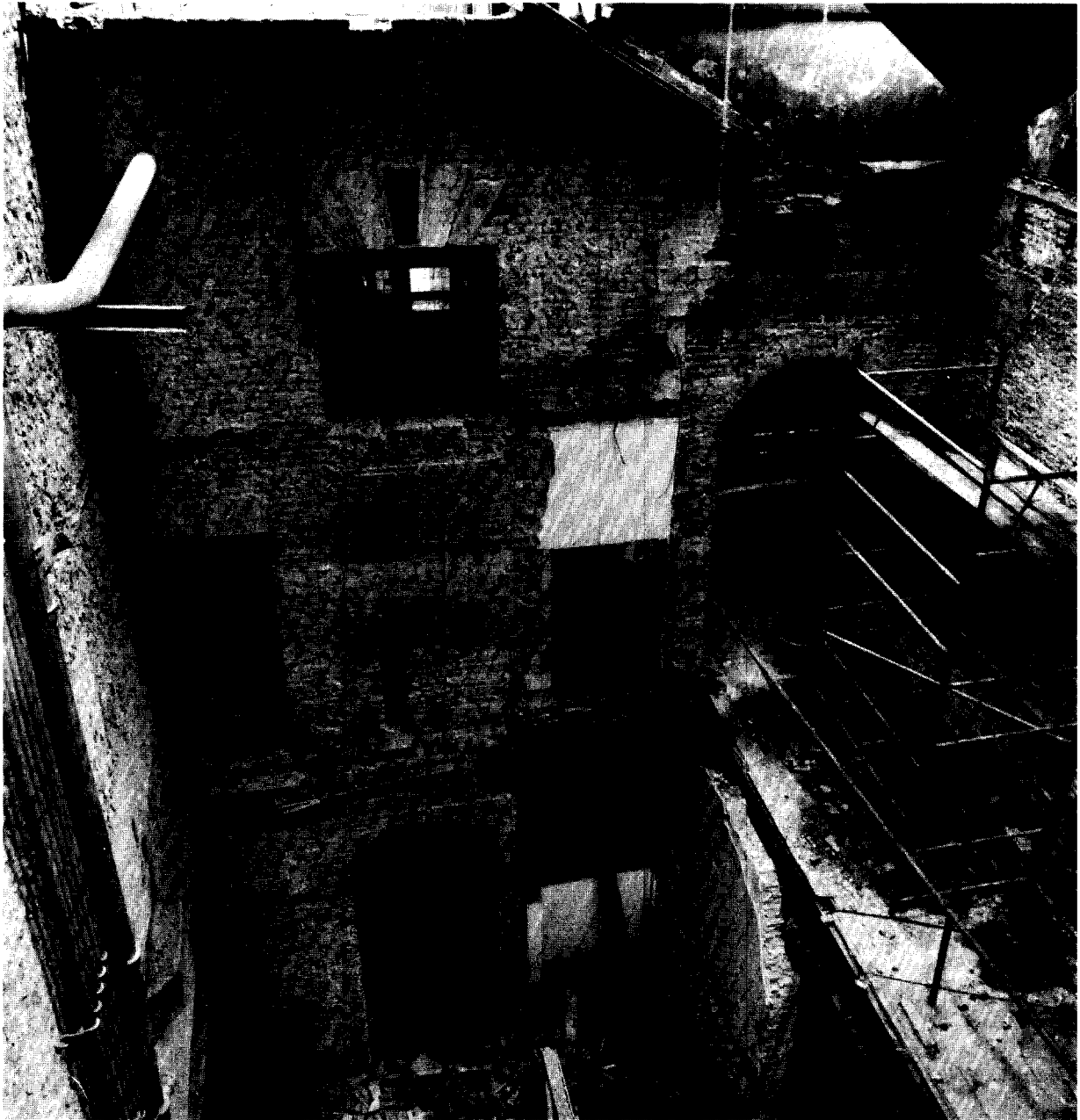
Op de verdieping is de Raadzaal tot aan de zuidelijke buitenmuur verlengd, zodat zij zich thans als een 25 m lange galerij uitstrekt over de volle breedte van het stadhuis. Verder is hier in grote lijnen de indeling van de begane grond gevolgd.

Terwijl een aantal kamers zeer sober is gehouden en de nieuwe dienstvertrekken van alle moderne accommodatie voorzien zijn, hebben de meer representatieve en publieke ruimten zoveel mogelijk een inrichting in 17e- of vroeg-19e-eeuwse stijl gekregen, al konden hierbij zeker niet alle gekoesterde wensen worden verwezenlijkt. Doordat deze inrichting echter lang niet overal teruggaat op gevonden fragmenten of andere historische gegevens, doet zich hier het bekende bezwaar voor dat een historisch beeld wordt opgeroepen dat – althans voor een groot deel – niet in overeenstemming is met de historische werkelijkheid. Wanneer hier in het kort op deze inrichting zal worden ingegaan, gebeurt dit dan ook voornamelijk in samenhang met de bij de restauratie aangetroffen of uit andere bron bekende gegevens omtrent de vroegere binnenarchitectuur.

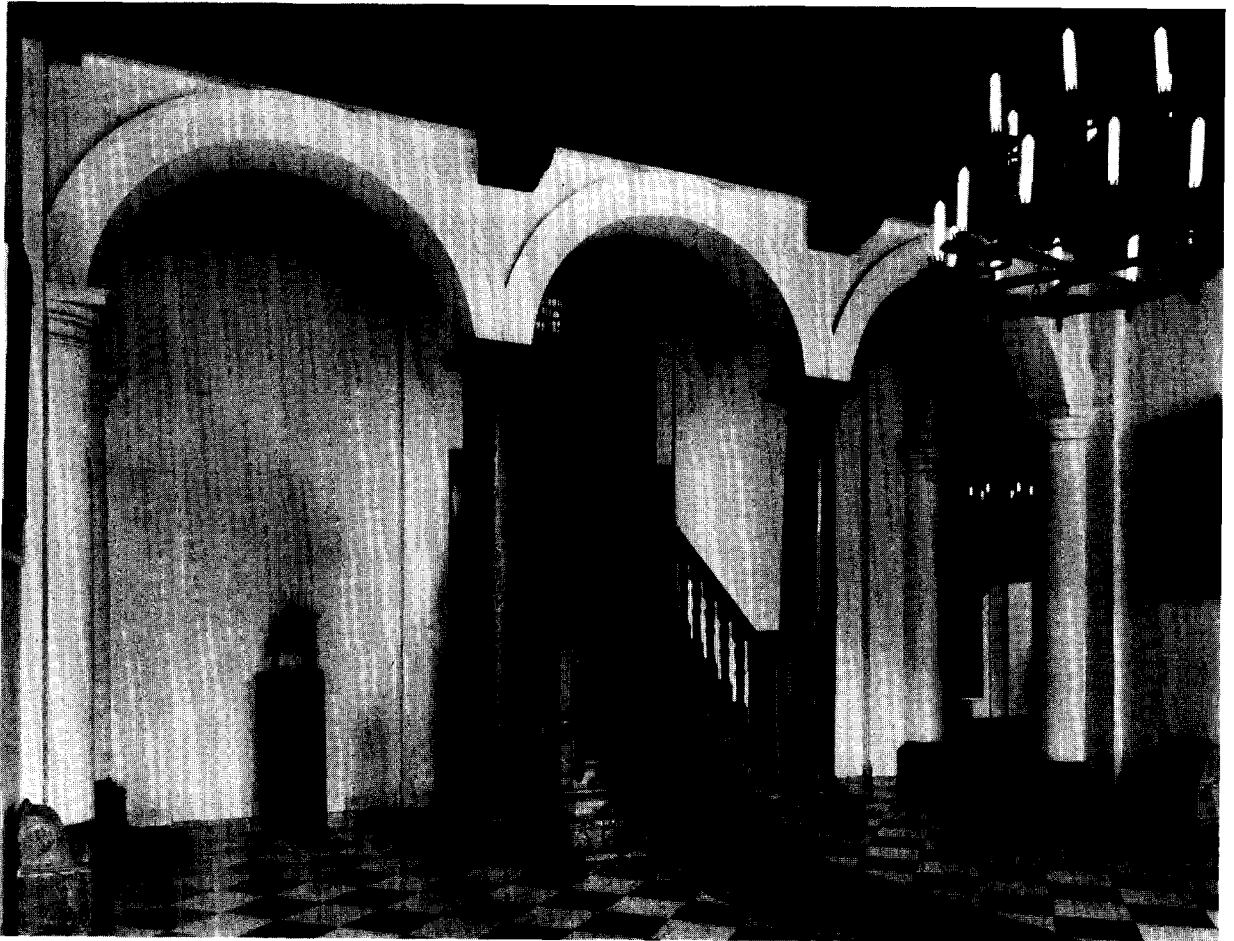
Een reconstructie van de oorspronkelijke inrichting heeft in feite alleen bij het openbare gedeelte van het stadhuis: de Burgerzaal met Vierschaar en zijportalen voorop gestaan, en bij de *Burgerzaal* kon deze met de meeste zekerheid worden gerealiseerd (afb. 35). Van de 17e-eeuwse arcade bestond nog het centrale deel, doch

in sterk gehavende toestand, zodat de reconstructie hiervan voornamelijk een technisch probleem vormde. De beschadigde boogoppervlakken zijn bijgewerkt of aangevuld (waarbij de originele profilering helaas niet

exact is gevolgd) en vervolgens overschilderd. Van de oorspronkelijke zuilen en halfzuilen konden slechts de middelste twee worden gehandhaafd, alle overige en ook de beide uiterste bogen van de arcade zijn nieuw.

Afb. 33. De binnenplaats van het stadhuis, opengelegd tijdens de restauratie, gezien naar het noorden. Geheel links de torenmuur, rechts, boven de Vierschaar (waarvan de lichte 19e-eeuwse achterwand zichtbaar is), de gang langs de Raadzaal (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1980).

Afb. 34. De Hal vóór de laatste restauratie, met de uit 1937 daterende hoofdtrap, zoldering en lichtkroon; vloer, plint en zuilbasementen van 1962-1966. (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1971).

Van de 17e-eeuwse gebeeldhouwde consoles, in de 19e eeuw grotendeels afgehakt, waren nog juist voldoende restanten over om een betrouwbare reconstructie mogelijk te maken. Onzeker is echter in hoeverre de thans aangebrachte serie wapens, wat aantal en volgorde betreft overeenkomt met de oorspronkelijke, die door Van Bleyswijck beschreven is als 'de Wapen-teyckens van de Heeren / onder welckers regeringe de eerste steen-legging van dit Raedt-Huys geschiede'.⁷⁹

De 17e-eeuwse vloer, waarvan nog enkele vierkante meters aanwezig waren onder de kamer van Burge-

meester en Wethouders en die bestond uit overhoeks gelegde tegels van Naamse steen (40 × 40 cm) in combinatie met steeds vier tegels van Gobertangesteent (20 × 20 cm), vindt een aanvaardbare reconstructie in de huidige, al moest om financiële en praktische redenen een andere, verwante kalksteensoort⁸⁰ gekozen worden. De oude vloertegels waren oorspronkelijk gescharreerd, de nieuwe daarentegen zijn gepolijst, wat aan de zaal een nogal sterke glans geeft. Het vloerniveau is gelijk aan het 17e-eeuwse, maar doordat de aangrenzende kamers aan noord- en zuidzijde op hun

79 Van Bleyswijck, *o.c.*, 121.

80 Montana, uit Polen.

Afb. 35. De gereconstrueerde Burgerzaal, met Vierschaar en zuidelijk zijportaal (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1981).

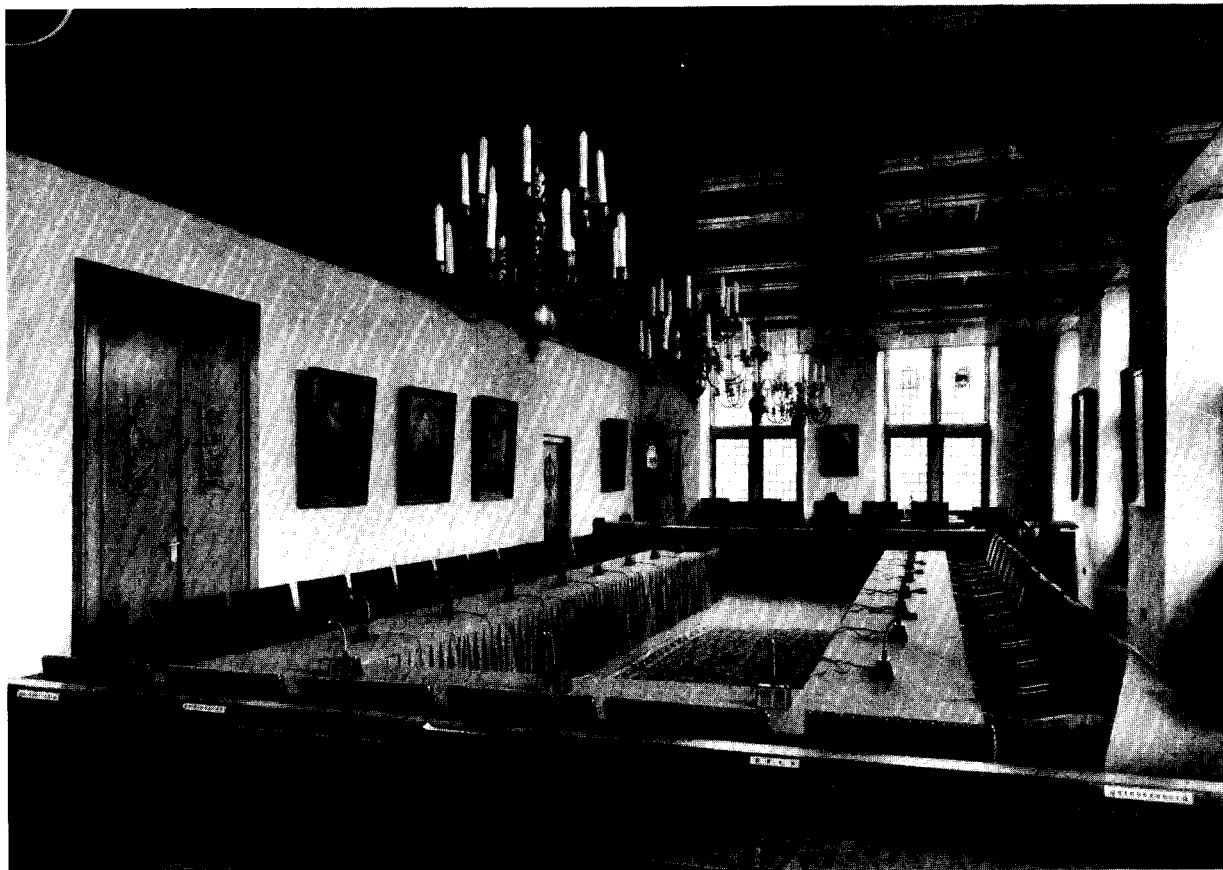
19e-eeuwse peil zijn gebleven, werken de toegangen naar deze vertrekken met hun dubbele treden thans veel geprononceerder dan vroeger, toen het niveauverschil slechts één trede bedroeg en deze trede zelfs nog iets binnen de muur terugsprong. De vensternissen hebben vensterbankjes en treden gekregen, evenals in de 17e eeuw.

Voor een verantwoorde reconstructie van de *Vierschaar* waren veel minder aanknopingspunten voorhanden. Dat deze ruimte 'met Tafel en Bancken bequaemlyk voorzien' was,⁸¹ dat in de achterwand (in de 19e

eeuw geheel vernieuwd) enkele vensters, die licht ontvingen van de binnenplaats, gezeten moeten hebben en dat in het middenvak het nog bestaande schilderij van Van Bronckhorst hing, het Oordeel van Salomo, is alles wat we aangaande de 17e-eeuwse inrichting weten. De huidige toestand is een interpretatie van deze summere gegevens; overwegingen van architectonische aard hebben daarbij de keuze voor een (stenen) overwelfing van deze ruimte bepaald.

Een getrouwe reconstructie van de twee *zijportalen* was bij voorbaat onmogelijk: de deels gewijzigde groepering van de omliggende ruimten vereiste aangepaste wandindelingen en bij gebrek aan historische gegevens moesten maten en detaillering van kozijnen en

81 Van Bleyswijk, *o.c.*, 121.

Afb. 36. De Raadzaal vóór de laatste restauratie. Inrichting van 1936-1937, de kruisvensters van 1962-1966. De muurgedeelten achter de zetels van Burgemeester en Wethouders waren tot 1962 betimmerd (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1976).

deuren intuïtief worden bepaald – zoals trouwens overal in het stadhuis. Authentiek zijn de twee zandstenen consoles in de zuidmuur van het noordelijk zijportaal, ter plaatse aangetroffen en, hoewel beschadigd, gehandhaafd; twee hiernaar vervaardigde kopieën zijn in de tegenovergelegen (19e-eeuwse) wand aangebracht. De overige, in de 19e eeuw verdwenen consoles zijn niet gereconstrueerd. De vloeren, grotendeels samengesteld uit oud materiaal – aan de noordzijde het restant van de originele Burgerzaalvloer,⁸² aan de zuidkant tegels die uit verschillende vertrekken van het stadhuis afkomstig zijn –, liggen thans twee treden bo-

ven die van de Burgerzaal. In de 17e eeuw zal het niveauverschil echter niet meer dan één trede zijn geweest, die gelegen moet hebben tussen of vóór de zuilbasementen.⁸³

Ten aanzien van de overige ruimten – wij houden hier zoveel mogelijk de 17e-eeuwse benamingen aan – kunnen wij korter zijn: voor zover zij in stijl zijn ingericht, gaat deze inrichting niet terug op historische gegevens, ook niet op de weinige gedane vondsten. Deze vondsten betroffen, behalve de restanten van de bijna overal afgekapte consoles, voornamelijk vloerfragmenten:⁸⁴ tegels van Naamse en Gobertangestein in

82 De tegels zijn thans iets kleiner dan oorspronkelijk.

83 De vloer van de 17e-eeuwse Bodenkamer lag ook slechts één trede boven die van de Burgerzaal. Het is echter niet uitgesloten dat zich halverwege één of beide zijportalen nog een tweede

trede bevond. Dat de (eerste) trede wel bij de arcade geweest moet zijn blijkt onder andere uit de hoogte van tussen de kolommen aangetroffen 17e-eeuwse funderingen.

Afb. 37. De Raadzaal na de recente restauratie (foto Monumentenzorg, G. J. Dukker 1981).

de Tresorie, Secretarie (beide van formaat 28×28 cm) en Bodenkamer (formaat $22,5 \times 22,5$ cm) en een bijna complete, maar zeer sterk aangetaste vloer van grote tegels van rode zandsteen (47×47 cm) in de Weeskamer. De meeste van deze vloeren lagen één (12-15 cm), die in de Secretarie twee treden (28-30 cm) boven het peil van de Burgerzaalvloer.

In de in 17e-eeuwse stijl ingerichte kamers zijn nieuwe vloeren gemaakt in 17e-eeuwse geest, maar de hogere, 19e-eeuwse niveaus zijn gehandhaafd. Enkele consoles van uiteenlopende herkomst zijn aangebracht in de Weeskamer en de Schepenenkamer (nu wederom

Trouwzaal), maar antieke schouwen die men had willen plaatsen zijn nog achterwege gelaten bij gebrek aan goede exemplaren. Het meest volledig in stijl is nu de Oude Raadkamer geworden, waar de uit 1950 daterende, deels antieke inrichting is vervolmaakt met onder meer een groot dubbel kruiskoosijn, twee nieuwe deurkozijnen met bovenlichten en gesneden deurkalven,⁸⁵ alsmede een nieuwe lijst en completerend beeldhouwwerk voor de schouw.

Op de verdieping, in de 17e en 18e eeuw grotendeels van nederige bestemming, zijn de traphal en de Raadzaal in 17e-eeuwse trant afgewerkt. Soms op nogal vér-

84 De meeste hiervan waren al in 1962-1966 ontdekt. In de Secretarie bleek het vloerrestant in 1980 niet meer aanwezig; het vloerniveau kon hier aan de hand van de oude pleisterlaag worden vastgesteld.

85 Eén van deze deurkalven is een origineel 16e-eeuws exemplaar, dat voor de restauratie als verdwaald museumstuk in het stadhuis aanwezig was; het andere is een hiernaar vervaardigde reproductie.

gaande wijze, zoals gedemonstreerd wordt door de geheel in renaissancestijl gestoken deuren van de Raadzaal, die een merkwaardig contrast opleveren met het moderne meubilair (afb. 37). Reconstructie van de verdwenen consoles is ook hier om financiële redenen achterwege gelaten. Alleen in de noordwestelijke kamer (de vroegere Wisselbank) zijn thans nog de oorspronkelijke consoles aanwezig; op de verdieping is dit trouwens het enige nog enigszins authentieke vertrek.

Besluit

De samenvattende conclusie kan zijn, dat het stadhuis na de recente restauratie slechts tot op zekere hoogte zijn vroegere indeling bezit en dat de tegenwoordige inrichting vaker toont hoe het ooit had kunnen zijn dan hoe het echt geweest is. De gevolgde restauratiemethode is in wezen dezelfde die in ons land sinds Cuypers wordt toegepast en aangevochten, al is zij thans moeilijker te handhaven door de huidige tendens naar snel, (technisch) efficiënt en niet-begrotingsoverschrijdend restaureren, een tendens die ook nogal wat negatieve kanten heeft.⁸⁶

Hoe men echter ook staat tegenover deze restauratie-opvattingen, de reconstructie van de Burgerzaal, met zijn ruimtewerking die veruit superieur is boven die van de nu verdwenen Vestibule, mag zeker positief worden beoordeeld. Zij heeft echter haar schaduwzijde in het verlies van de laatste gave Adams-kamer in het stadhuis: de Kamer van Burgemeester en Wethouders. Het aanvankelijke plan de 19e-eeuwse betimmering in op maat gesneden vorm te handhaven binnen de kleinere ruimte van de Weeskamer, heeft het moeten afleggen tegen de wens van architect en Monumentenraad om de Weeskamer in stijl bij de Burgerzaal te laten aansluiten. Zo herinnert nu alleen nog de schoorsteenwand van de Burgemeesterskamer aan de grote 19e-eeuwse Stadhuisrenovatie (afb. 17).

Uit later tijd is slechts de betimmering van 1904 in de Secretariskamer – niet het meest interessante inte-

rieur – in zijn geheel bewaard gebleven. Van de herinrichting door Lansdorp in 1936-1939 resteren niet meer dan verspreide fragmenten; het verdwijnen van diens royale, hoewel wat steile bordestrap zal vooral door bruidsparen en fotografen worden betreurd.

BIJLAGE

Enkele gegevens betreffende het schilder- en verguldwerk van de gevels

Het Delftse stadhuis biedt een interessant voorbeeld van de oude praktijk om gevels *geheel*, zowel hout als steen, te beschilderen en ornamenten door vergulding en dergelijke te accentueren.

Bij het *laatmiddeleeuwse stadhuis* was dit nog nauwelijks het geval. Alleen het Oude Steen was vermoedelijk geheel gepleisterd en (rood) gesausd, blijkens minuscule resten hiervan aangetroffen op de oostmuur. Op de gevelfragmenten van de andere gebouwen zijn geen sporen van pleister- of schilderwerk waargenomen, ook niet op de in geelrode baksteen opgetrokken Secretarievleugel.

Het *17e-eeuwse stadhuis*, of in elk geval de geheel zandstenen voorgevel, moet echter dadelijk na de bouw zijn geschilderd. Dit valt af te leiden uit enkele posten in de rekeningen van 1620, volgens welke voor ruim f 146,- loodwit werd geleverd en Jacob de Molijn f 917,- en 4 stuivers ontving 'over het verwen ende schilderen van het stathuys mitten veynsteren [luiken] ende tgunst daer verder aen dependeert'.⁸⁷ Posten voor verguldwerk betreffen voor zover is na te gaan alleen de vier wijzerplaten van het torenuurwerk, maar dat ook de voorgevel uitvoerig was verguld, blijkt uit de *Architectura Moderna*, waarin gesproken wordt van 'de rijckelijckheit van 't overgouden'.⁸⁸

Dat het schilderen van de stadhuisgevel(s) inderdaad praktijk was, wordt bewezen door de herhalingen ervan bij de opeenvolgende restauraties. Zo ontving (dezelfde?) De Molijn in 1662 f 1260,- 'aen't verwen &

86 Hierboven is al een concreet geval genoemd dat het vastgestelde restauratieplan al in de beginfase van het werk niet meer kon worden gecorrigeerd op een punt waar de beoogde reconstructie onjuist bleek te zijn. Een ander bezwaar is dat er nauwelijks gelegenheid bestaat voor verantwoord historisch-archeologisch

onderzoek, terwijl de 20e-eeuwse bouwmethoden juist zeer veel sporen voorgoed uitwissen of achter gewapend beton onbereikbaar maken.

87 Lopend Memoriaal van Burgemeesteren, II, f° 204v.

88 *Architectura Moderna ofte bouwinge van onsen tyt*, Amsterdam 1631, 23.

arbeitsloon van 't vergulden van 't stadhuijs',⁸⁹ en ook volgens Van Bleyswijck werd het stadhuis in die tijd, behalve 'vermaectt en verbetert', tevens '... soo buyten als binnen verschildert / en met vergult veel moyer op-geschickt ...'.⁹⁰

Ook bij de restauratie van 1720-1721 werd het gebouw 'op nieu van buiten zeer fraai verschildert en vergult'.⁹¹ De Rotterdamse koopman Reijnier van Dijk leverde hiertoe voor bijna f300,- 3183 ponden 'gemale suijver best loodwit'.⁹² Het vergulden werd verzorgd door Jan van der Kloot; hij ontving f339,- en 15 stuivers 'soo voor't vergulde van de vaan, deklout, vier wijsers, de wapenen en eenige ornamenten op, en aan het Raadhuijs, desselvs Tooren als over leverantie van al het Spaansgroen en Persiaans Rood &c., en voor sijn opsigt over het veruwen van 't selve'.⁹³

Zeer illustratief zijn de gegevens uit de restauratieperiode 1780-1786. In de vergadering van de Commissie van Fabricage van 28 januari 1782 stelde de Havenmeester s'Gravesande '... dat het wegens de geheele verweloosheid van vengsters, deuren en ijzerwerk van de buitenromp van het Stads Raadhuis het nodig zoude zijn daar nog bij te brengen het verwen van dezelve op die wijze dat in dit jaar deszelvs vengsters, en buijte houtwerk zoude te dienen te worden gegrond en dan int volgende jaar worden opgeverft met een vloeijend, cordoan groene kleur die goedkoper en duurzamer is dan het Spaansgroen waarmede de vengsters laatst zijn geverft geweest dog dan te gelijk ook in het volgende jaar de steen van de voor agter en beijde zijgeevens, die zeer besmet, en vuil en ook vrij verweerd zijn zoude dienen opgeverft te worden, dewijl anders het nieuw geverfte houtwerk, daar op zeer zoude afsteeken, ...'.⁹⁴ Overeenkomstig dit voorstel werd in juli 1782 door Laurens van Jeeveren 'het verwen van al het hout en steenwerk van het Stadhuijs van buiten, tot op de lijst boven de hoogte der Trompersgang' aangenomen.⁹⁵

Het gebruik bleef bestaan tot in de 19e eeuw. In 1816-1817 werden stadhuis en toren weer geheel opgeschilderd en hetzelfde gebeurde nog eens na de voorgevelverbouwing van 1838-1839. Van deze laatste schilderbeurt is een bestek bewaard gebleven, betrek-

king hebbend op de eerste fase. Dit werk omvatte de gehele voorgevel met portaal en balustraden, alsmede het voorschild van het leiendak. Nadat 'al het gebladderde en het vergulde' was afgeschraapt en scheuren en gaten waren hersteld, moest de schilder alles, zowel hout als steen, 'gronden, verwen en oververwen' in de volgende kleuren: 'De gevel licht bentheimer steen anders gezegd steengraauw, waarvan al het houtwerk met uitzondering der ramen deuren en dakvengsters moet gezand en gekamd worden. De glasramen donkerbruin, doch bekend onder de naam van brons florentine, na alvorens de zelven glad af te schuren. Het beeld der Gerechtigheid met de schaal enz. geheel wit. Het dak blaauw leijen kleur gemaakt uit olie en zwartsel. De dakvengsters donker bruin. Het ijzerwerk van ankers enzoovoorts zwart, na alvorens het roedt af te schrappen en menien. De portaal deuren en wapen groen brons, na dezelve behoorlijk glad in de verw gemaakt te hebben'.⁹⁶

In het bestek worden vervolgens de bestanddelen van de verschillende verven omschreven, alsmede de wijze van uitvoering van het werk. De eerste en de tweede laag moesten in het najaar van 1839 worden opgebracht, de derde in het voorjaar van 1840.

Ook de andere zijden van het stadhuis werden op een dergelijke wijze beschilderd. In het archief van de Commissie van Fabricage bevindt zich nog een 'presumptieve opgaaf' uit mei 1840 van J. F. en B. D. Steenbrink voor het verf- en verguldwerk aan de toren, waaronder mede begrepen het verven van het leiendak en het buitenmuurwerk. In mei 1841 werd aan François Kouwenhoven, die tevoren het schilderen van de voorgevel had aangenomen, het verfwerk aan de zuidgevel met de balustraden, het schild van het leiendak en de dakkozijnen, alsmede de vier schoorstenen en een gedeelte van de achtergevel aanbesteed.

Hierna schijnt het steenwerk van het stadhuis nooit meer geschilderd te zijn; wellicht onder invloed van de sinds 1840 opgekomen nieuwe materiaal-esthetiek is aan de eeuwen oude traditie een eind gekomen. Ook bij de gevelrestauratie van 1962-1966 is de natuursteen niet meer geschilderd, alleen opschriften en ornamen-

89 Lopend Memoriaal van Burgemeesteren, III, f° 109r.

90 Van Bleyswijck, *o.c.*, 119.

91 *Beschryving der stad Delft*, R. Boitet, Delft 1729, 70.

92 Thes. Rek. 1721, f° 153r.

93 Idem, f° 153v.

94 Notulen Commissie van Fabricage, 28.1.1782.

95 Idem.

96 Het bestek d.d. september 1839 in het GAD, Archief Commissie van Fabricage, omslag 777.

ten zijn verguld en gepolychromeerd, merendeels naar gevonden restanten.

SUMMARY

During the recent restoration of the interior of the 17th-century townhall at Delft, a good number of remains has been discovered of buildings which formed part of the late-medieval townhall, dating from the 13th to the 16th centuries. The remnants of the 13th and 14th centuries, including the still existing tower which functioned as a prison and belfry, originally belonged to a court of the Counts of Holland. Adjacent to these buildings the town hall proper containing the *Voorzaal* (Great Hall) was erected before the middle of the 15th century. Extensions and reconstructions followed in the later 15th and 16th centuries. This heterogeneous complex was burnt down in 1618. Only the tower and some small adjoining buildings were saved from destruction.

The present townhall was built in 1618-1620 and was designed by the renaissance sculptor-architect Hendrick de Keyser, who at the time was working on

the funeral monument of William the Silent in the Delft New Church. The plan as well as the facade were marked by a clear, symmetrical composition. The rooms were in subsequent decades richly furnished with tapestries, paintings and stained glass windows.

In the period 1825-1844, after reorganizations in city government and administration, both the facade and the interiors were submitted to radical rebuilding. The architect Pieter Adams altered the plan of the entire front section and redecorated the rooms in the neoclassical style. In 1934-1939 some incidental repairs led to another, almost complete renewal of the interior. Many original wooden beam constructions were replaced by iron and reinforced concrete, and most rooms were thoroughly modernized. Very little was left of the 19th-century decorations.

After the second World War, restorations have been undertaken in order to give the townhall some of its former 17th-century aspect. In 1962-1966 the facades were restored in their original form, and in 1980-1981 the interior has been partly reconstructed. The most important result of this last project is the *Burgerzaal* or Citizens Hall, which has been restored as far as possible into its 17th-century state.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

Mededelingen van de archeologische instellingen in Nederland

GELDERLAND

NIJMEGEN

Eiermarkt (no. 12). Bij het onderzoek op de Eiermarkt zijn ook sporen uit de Romeinse tijd aangetroffen. De oudste grondsporen zijn enkele ondiepe greppels en kuilen, die in de 1e eeuw na Chr. gedateerd kunnen worden. Grote verrassing vormde echter een tot dusver onbekende dubbele begrachting uit de 4e eeuw na Chr. Beide grachten van ruim 4 m breed en 1,5 m diep verlopen parallel aan elkaar in NW-ZO-richting. De V-vormige tot licht kom-vormige grachten zijn waarschijnlijk vrij snel dichtgespoeld gezien de zeer schone vulling in de onderste halve meter. De oostelijke gracht is minstens een keer opnieuw uitgediept. De aanleg van deze grachten kon niet gedateerd worden, uit de vuilere bovenzijde komt echter 4e-eeuws aardewerk, benevens kalksteen en andere natuursteensoorten. Een vijftigtal munten uit beide grachten dateren alle uit de 1e helft van de 4e eeuw; een drietal FEL TEMP REPARATIO-munten dateren uit 346-350 en geven aan dat de grachten waarschijnlijk kort daarna in onbruik zijn geraakt. Deze dubbele begrachting sluit aan bij een dubbele gracht die – eveneens in 1981 – werd aangetroffen bij de St. Josephschool (ten zuiden van Kelfkensbosch).

R.O.B., Amersfoort (P. Zoetbrood)

PUIFLIJK (GEM. DRUTEN)

In aansluiting op de restauratie van de met tufsteen beklede, bakstenen kerk-

toren werd een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van de voormalige, middeleeuwse kerspelkerk te Puiflijk, met welke kerk de behouden gebleven toren eenmaal verbonden was. Als laatste restant van deze kerk werd het koor in het jaar 1816 gesloopt. Dicht onder het oppervlak van de met gras begroeide kerkheuvel kwamen de funderingen te voorschijn van een tufstenen zaalkerkje met een versmald, rechthoekig gesloten koor. De lengte van het schip bedroeg binnenwerks gemeten 14 meter, de breedte precies de helft daarvan, dus 7 meter. Het tufstenen koor bleek grotendeels te zijn uitgedroogd ten behoeve van de bouw van een laat-gotisch, driezijdig gesloten koor. Dit was even breed als het tufstenen kerkschip en bezat, binnenwerks gemeten, een lengte van ca. 11 meter. Op de scheiding van schip en koor, aan de noordzijde van de kerk, was voorheen een portaal aangebracht geweest. In de nabijheid van dit portaal, werd op korte afstand buiten de kerk, een uit tufsteen samengesteld grafkeldertje aangetroffen. Vermoedelijk zijn zowel de toren als het bakstenen koor in de 15e eeuw opgetrokken. Bij de torenbouw werd de westgevel van het tufstenen kerkschip verwijderd en vervangen door de oostelijke torenmuur. In het westelijk uiteinde van het schip bleken de resten van twee klokkengieterijen bewaard te zijn gebleven. De tufstenen muren rustten op een storting van brokken siltsteen (determinatie drs. H. Kars). Dit is een enigszins gelaagde zandsteen welke vermoedelijk in de Ardennen is gewonnen en Maasafwaarts naar zijn bestemming zal zijn vervoerd. Gelijksoortig bouw materiaal is even-

wel in de overblijfselen van een naburige Romeinse villa aangetroffen, zodat het in het onderhavige geval secundair gebezigde steen zal hebben betroffen. Van een aantal in graven aangetroffen laat-middeleeuwse muntjes kon althans één exemplaar door het Koninklijk Kabinet worden toegeschreven aan het munthuis van Gijsbert van Brinkhorst (1367-1399) te Borculo.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

ZALTBOMMEL

Een reeds jaren verbeide kans kon worden waargenomen toen binnen het kader der restauratie van de St. Maartenskerk te Zaltbommel in het oostelijke uiteinde der middenbeuk na het verwijderen van een reeks zerken een onderzoek mogelijk werd gemaakt naar de overblijfselen van kerken welke de tegenwoordige, laat-gotische kerk vooraf moeten zijn gegaan. Blijkens de schriftelijke geschiedbronnen ontwikkelde Zaltbommel zich in de 10e eeuw tot een marktplaats van stedelijk karakter zodat het toen reeds een kerspelkerkrijk zal zijn geweest. Gezien de grote partijen tufsteen, als bekleding gebezigd in het opgaande werk van kerk en toren, moet hier voorheen een tufstenen kerk hebben gestaan van aanzienlijke omvang. Inderdaad kwamen op een diepte van circa 3 meter onder de huidige kerkvloer de resten van een tufstenen bouwwerk te voorschijn dat minstens twee bouwfases moet hebben gekend. Het blootgelegde gedeelte betrof de vloer van een driebeukige crypt, waarvan de vermoedelijk overwelfde

zoldering door zuiltjes resp. halfzuiltjes werd geschraagd. De sokkel van één van deze zuiltjes werd nog 'in situ' aangetroffen. De breedte van de crypt bedroeg met inbegrip van de buitenmuren ruim 8 meter. De ruitvormige voetingen der kolomfunderingen van de huidige kerk werden juist naast de buitenzijde van de cryptmuren aangelegd, en niet daarop. Het heeft er alle schijn van dat de crypt in westelijke richting aansloot op een basiliek welke zich in westelijke richting, in ieder geval tot aan het derde kolommenpaar van de huidige kerk, voortzette. Het was helaas niet mogelijk de oostelijke afsluiting van de crypt bloot te graven. De talrijke, zeer diepe grafkelders in middenbeuk en koor van de tegenwoordige kerk hebben veel verwoest en reikten met hun bodem tot aan het vloerniveau van de tufstenen kerk resp. crypt.

Het is de bedoeling het onderzoek voort te zetten in het westelijke uiteinde van het middenschip en in de beide zijbeuken, zodra de voortgang van de restauratie zulks gedooft. De te Zaltbommel teruggevonden crypt doet sterk denken aan de nog bestaande krocht in de St. Lebuinuskkerk te Deventer. Vooralsnog houden wij het erop dat de tufstenen St. Maartenskerk te Zaltbommel tot de groep monumentale kerkgebouwen behoort welke bisschop Bernold van Utrecht (1027-1054) tot meerdere glorie van zijn bisdom liet bouwen, zoals de St. Pieterskerk, de St. Janskerk en de St. Pauluskerk alle te Utrecht, de St. Lebuinuskkerk te Deventer, de voormalige St. Walburgskkerk te Groningen en de St. Willibrordskkerk te Emmerik. De stad Zaltbommel vormde een bisschoppelijke enclave binnen het hertogdom Gelre.

De provincie Gelderland stelde ter bestrijding van de opgravingskosten een subsidie ter beschikking.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

UTRECHT

MONTFOORT

Tijdens een derde en laatste opgraafcampagne werd het onderzoek naar de gedaante van de 14e-eeuwse bakstenen kruiskerk die in de bestaande, laat-gotische, drieschepige kerspelkerk te Montfoort werd opgenomen, afgesloten. De grondslagen van de oorspronkelijke stadskerk bleken bijzonder diep en zwaar gefundeerd te zijn, welke aanleg verband zal hebben gehouden met de sterke ophoging van het kerkterrein, kort voordat met de aanleg van het kerkhof en de bouw van de kerk werd begonnen. De parochiekerk van Montfoort reikt zeker niet verder terug dan de stichting van het stadje Montfoort, onder schutse van het gelijknamige kasteel van de heren van Montfoort. De kerkfundatie geschiedde door toedoen van de kasteelbewoners, conform de gang van zaken elders in het omringende rivierengebied zoals te IJsselstein, Asperen, Wijk bij Duurstede, Culemborg en Vianen. Hoogst waarschijnlijk stond er tevoren reeds een kerspelkerk in het niet ver ten oosten van het stadje gelegen Heeswijk, welke kerk haar rechten ter wille van de kerk te Montfoort zal hebben verloren en na de hervorming ook als kapel niet langer bleef voortbestaan.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

WOERDEN

De laat-middeleeuwse, driebeukige Ned. Herv. kerk te Woerden, voorheen de aan St. Petrus gewijde kerspelkerk van dit stadje, verrijst op een markante heuvel aan de linkeroever van de Oude Rijn. De kerkstede ligt binnen het sterk opgehoogde terrein dat eenmaal door de muren en grachten van het Romeinse limes-castellum Lauriacum werd

omvat, welk terrein naderhand, evenals alle andere castellum-terreinen langs de Rijn, bij de Merovingische kroondomeinen werd gevoegd. Deze gang van zaken biedt een verklaring voor het feit dat Bonifatius hier in de jaren 719-722 nu en dan vertoefde en er naar alle waarschijnlijkheid een kerkje stichtte.

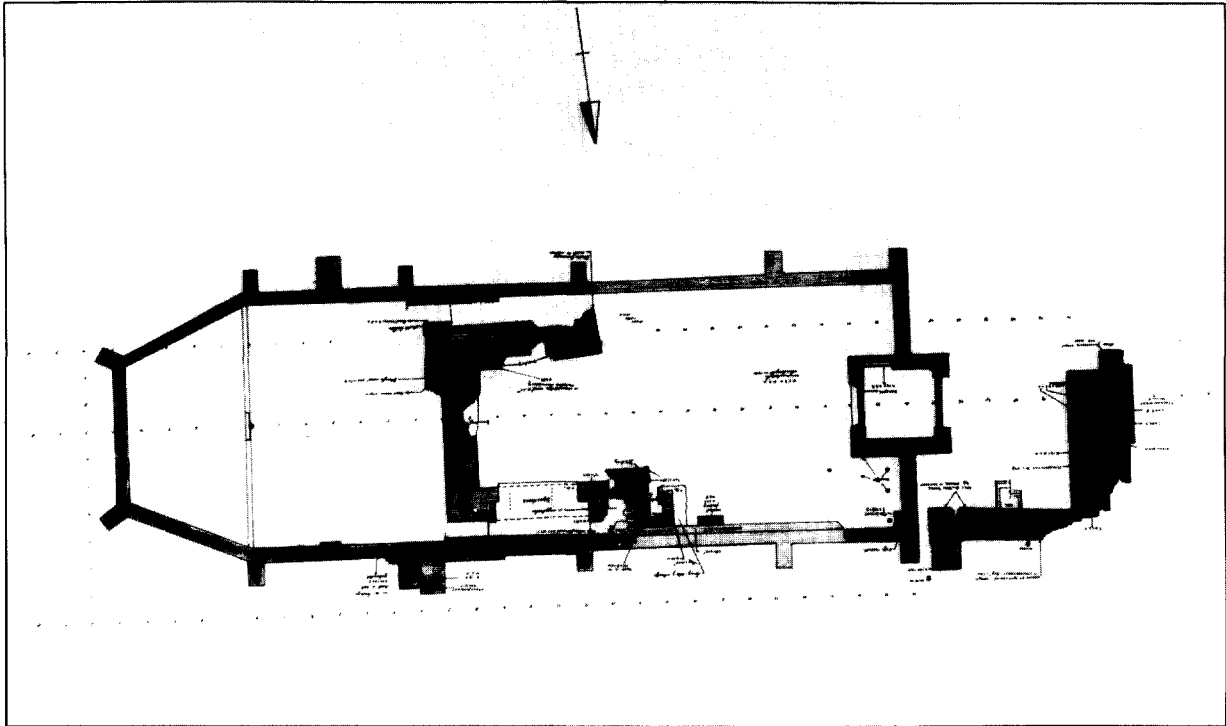
Op een diepte van gemiddeld 2 meter beneden de huidige kerkvloer werd in het middenschip van dit thans in restauratie genomen monument een stratum aangetroffen, gekenmerkt door Romeins bouwpuin. Tufstenen muurresten, hetzij van een Romeins militair bouwwerk, hetzij van een kerk, bleven nochtans uit. De omstandigheden lieten echter het graven van grote vlakken temidden der pijlers van de kerk niet toe. Wel konden enige gegevens worden verkregen over de wijze waarop de bestaande basiliek door het uitbreiden tot een vermoedelijk 14e-eeuwse bakstenen kruiskerk haar huidige omvang verkreeg. In de noordelijke zijbeuk kwam de voeting van een tufstenen, rondgesloten absis te voorschijn, waarvan de bouwrichting duidelijk afweek van die der tegenwoordige kerk. Helaas bleken de sporen van het bijbehorende kerschip te zijn verdwenen. Er zal nog een poging worden ondernomen ook buiten de noorderzijbeuk mogelijke resten van deze tufstenen kerk terug te vinden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

NOORD-HOLLAND

LAMBERTSCHAAG (GEM. ABBEKERK)

De noordelijke zijmuur van de 16e-eeuwse, van zijn oorspronkelijke toren beroofde Ned. Herv. kerk te Lambertschaag bevat secundair toegepaste brokken tufsteen. In verband hiermede werd tijdens de restauratie binnen dat

Afb. 1. Overzichtsplattegrond van de Ned. Herv. kerk te Zuid-Scharwoude. Met uitzondering van de façade rust het 19e-eeuwse kerkgebouw op de grondvesten van een 15e-eeuwse voorganger. In het schip zijn de opgegraven resten van een 13e-eeuwse koorpartij aangegeven die moeten hebben aangesloten op een nog oudere, houten dan wel tufstenen kapel. Buiten de kerk zijn de overblijfselen van een 15e-eeuwse toren aangegeven die werd afgebroken, waarna in het jaar 1905 de huidige ingebouwde toren met westgevel tot stand kwam (opmeting en tekening H. ter Schegget).

zaalkerkje onderzoek ingesteld naar mogelijke funderingsresten van een stenen voorganger. Overblijfselen daarvan, dan wel een grondverbetering in de vorm van een keienbed of stortingen van schelpgruis, werden echter niet aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

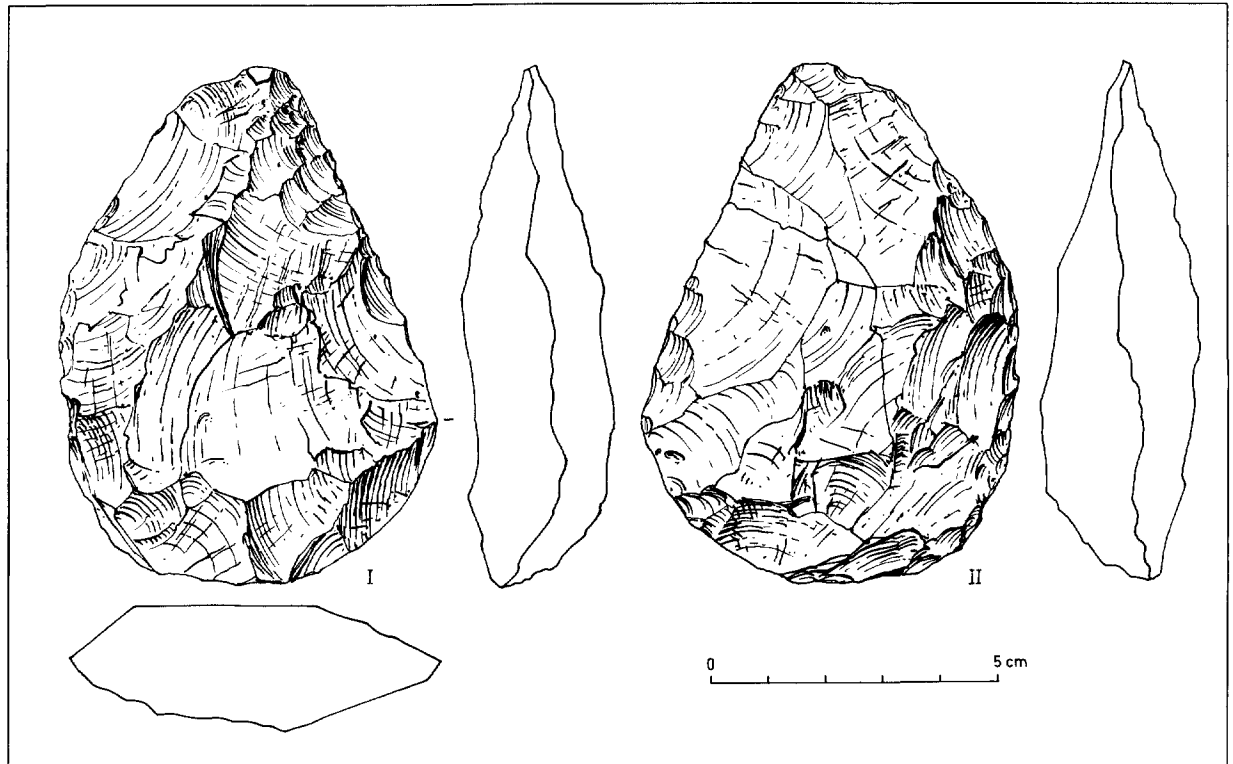
ZUID-SCHARWOUDE (GEM. LANGEDIJK)

Ter voorbereiding van het herstel werd zowel binnen als buiten de 19e-eeuwse Ned. Herv. kerk te Zuid-Scharwoude een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van kerken die aan de tegenwoordige, uit de 19e eeuw daterende

kerk vooraf zijn gegaan. Reeds in het jaar 1094 wordt gewag gemaakt van kapellen te 'Sudrakercha' (Zuid-Scharwoude), 'Bernardeskercha' (Noord-Scharwoude) en 'Aldenkercha' (Oudkarspel), 'ultra aquam Richara in villa Scorlewalt', aan de overzijde van de Reker in Schoorlerwoud, zodat de verwachtingen nogal gespannen waren. Zoals zo vaak het geval is in West-Friesland en sommige gedeelten van Friesland en Groningen, bleek de kerk te zijn gebouwd op een restant van vast veen dat buiten het kerkgebouw volledig ontbrak, hetzij ten gevolge van turfwinning hetzij door landbouwkundige activiteiten dan wel een combinatie van beide.

De in 1094 voor het eerst vermeldde, aan de kerk te Schoorl onderhorige ka-

pel kan zowel uit hout als tufsteen opgetrokken zijn geweest. Er werd echter geen enkel spoor meer van teruggevonden. Tenzij men enkele in de fundering van het 15e-eeuwse kerkschip aangetroffen brokken tuf als afbraakmateriaal van de 11e-eeuwse kapel mag beschouwen. Halverwege de huidige kerk werden de funderingen blootgelegd van een koorpartij, opgetrokken uit rode kloostermoppen van het formaat $9 \times 15,5 \times 30$ cm. Deze funderingen waren door het met een laag zee-klei afgedekte vaste veen tot op het onderliggende zeezand uitgegraven en tot meerdere draagkracht benedenwaarts van een brede reeks van uitkragingen voorzien. Het metselwerk vormde een naar het westen opengelaten rechthoek, 7 meter in het vierkant buitenwerks

Afb. 2. De vuistbijl van Anreep (tekening H. R. Roelink, BA1).

gemeten, die rustte op drie spaarbogen. Naar het westen had deze koorpartij kennelijk aangesloten op een bouwwerk van oudere datum doch hier viel geen spoor meer van te bekennen. Naderhand was dit oudste kerkschip kennelijk geheel uitgebroken en vervangen door de fundering van een 15e-eeuwse zaalkerk met driezijdige koorsluiting, opgetrokken uit baksteen van het formaat $6,5 \times 13 \times 26-27$ cm. Op dezelfde, eveneens tot op het zeezand uitgegraven fundering rust de tegenwoordige kerk, met dien verstande dat deze een enigszins gewijzigde koorsluiting bezit en minder ver naar het westen doorloopt, zodat de funderingen van de toren die eenmaal bij de 15e-eeuwse kerk behoorde, zich nu buiten de kerk bevinden. Op de scheiding van schip en koor der 15e-eeuwse kerk was een triomfboog aangebracht, tegen de wes-

telijke flanken waarvan twee altaren waren opgericht. Bij het uitgraven der funderingen voor het oudste, bakstenen koor werden enige oudere graven doorsneden. Deze zullen zijn gedolven in de periode die aan de uitbreiding van de tufstenen kapel met het oudste, bakstenen koor vooraf ging. Naar de baksteenformaten te oordelen dateerde dit koor uit het laatste kwart van de 12e eeuw. Het is niet uitgesloten dat de tufstenen kapel veel ondieper gefundeerd was dan de bakstenen uitbreiding en aan verzakking ten onder is gegaan. De westelijke uiteinden van de oudste koorfundering zijn op geen enkele manier met de veronderstelde tufstenen kapel verankerd geweest. In hoeverre dit ook met de bovenbouw van het oudste bakstenen koor het geval is geweest viel niet meer na te gaan.

Tot slot zij terloops nog gewezen op

het fragment van een aan de bovenzijde fraai behouwen, rood-zandstenen sarcofaagdeksel, verwerkt in de fundering van de 15e-eeuwse zaalkerk. Iets dergelijks hebben wij in het verleden veelvuldig gevonden, ook bij kerktorens als die in Jorwerd en Muiden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)

DRENTHE

EEN VUISTBIJL VAN HELLEFLINT, GEVONDEN TE ANREEP BIJ ASSEN

Op 2 april 1983 vond de 11-jarige P. O. (Edwin) de Jong (woonachtig te Assen) de hierbij afgebeelde vuistbijl. Hij meldde de vondst aan J. R. Beuker, medewerker van het Provinciaal Museum van Drenthe, dat de vuistbijl ondertussen heeft verworven.

Een bijzonderheid van de vondst is de omstandigheid dat de vuistbijl niet van vuursteen is gemaakt (zoals voor zover mij bekend alle andere vuistbijlen uit Nederland), maar van helleflint. Het gesteente werd gedetermineerd door de heer A. P. Schuddebeurs (Norg), specialist in kristallijne zwerfstenen. Helleflint is een gesteente dat tamelijk veel op vuursteen kan lijken, zoals de naam al aangeeft. Het betreft in dit geval een macroscopisch dichte (zeer fijnkorrelige) soort helleflint, licht bruinpaarsig van kleur, voornamelijk bestaande uit kwarts met kleine fenokristen van veldspaat. De splijtingseigenschappen komen in principe overeen met die van vuursteen, zij het dat de breuk wat onregelmatiger en splinteriger is, zodat de vuistbijl er wat 'ruwer' uitziet dan het geval zou zijn wanneer het stuk van vuursteen was vervaardigd. Helleflint is een niet zelden voorkomende zwerfsteen in noordelijk Nederland (Schuddebeurs, 1980), aangevoerd door het landijs ten tijde van de op één na laatste ijstijd (net als overigens de vuurstenen in dit gebied).

Edwin de Jong ontdekte de vuistbijl doordat hij ertegenaan trapte; het stuk lag los op de oppervlakte van een dam over een sloot, langs een zandpad. De vindplaats ligt ca. 800 m ten zuiden van het gehucht Anreep. De coördinaten zijn: blad 12D; 235.225/554.288. Helaas is niet meer met zekerheid vast te stellen waar de vuistbijl vandaan komt. Het is zeer onwaarschijnlijk dat het werktuig uit de vulling van de dam afkomstig is (deze bestaat uit zwarte grond met halfvergane plantenresten), omdat het stuk los op de begroeide oppervlakte ervan lag.

Het terreintje waartoe de dam toegang geeft, wordt sinds begin 1982 nu en dan gebruikt voor zandwinning. Kort voor het moment dat de vuistbijl werd gevonden was men bezig een hoeveelheid zand te graven en af te

voeren. In het algemeen groef men tot op de bovenkant van de keileem. Van een plek uit de buurt werd vervolgens grond aangevoerd (met veel puin en stenen) om het ontstane gat weer te dichtten. Volgens de vinder was men hiermee echter nog niet begonnen op 2 april, zodat het uit te sluiten lijkt dat de vuistbijl uit deze aangevoerde grond stamt. Voorlopig lijkt daarom de veronderstelling dat de vondst uit het zandgat ter plaatse afkomstig is de meest waarschijnlijke. Men moet dan aannemen dat de vuistbijl van een volle vrachtwagen is gevallen, terwijl deze over de dam reed¹

Uit een paar boringen op het terrein kan de volgende stratigrafie worden afgeleid:

0-35 cm	bouwvoor;
35-90 cm	dekzand, bovenin met B-horizont van heidepodsol, plaatselijk dunner;
90-120 cm	keizand;
120- > 130 cm	grijze keileem, verweerd.

Gezien de op de vuistbijl aanwezige natuurlijke oppervlakte-veranderingen (bruine 'patina', windlak, kleine putjes, krassen, cf. drukkegeltjes, cf. krypturbatie-retouches, afronding - zie Stapert, 1976a), moet de vuistbijl uit het keizand stammen.

Ervan uitgaande dat de vuistbijl inderdaad van het betreffende terreintje afkomstig is, kan opgemerkt worden dat de situering in het landschap overeenkomt met die van de meeste andere vuistbijl-vindplaatsen in Nederland: langs de rand van een dal. Het zandpad bij de vindplaats volgt tamelijk nauwkeurig de noordwestelijke rand van een klein zijdal van het Amer diep. Samen met het Anreep diep en het Andersche diep en hun zijdal, vormt dit dal het stroomgebied van de Drentsche A.

Volgens De Gans (1981) is dit dalsysteem in eerste aanleg gevormd tijdens het laat-Saalien of het vroeg-Femien. De vuistbijl van Anderen (Stapert, 1976b) werd gevonden langs de zuidrand van het Scheebroekerloopje, een zijdalletje van het Andersche diep, bovenaan de daar duidelijk in de topografie zichtbare dalhelling.

De situering langs dalranden van middenpaleolithische vondsten is een tamelijk algemeen patroon. Het geldt in noordelijk Nederland verder ook voor de vindplaatsen van de vuistbijlen van Wijnjeterp en Exloo (Stapert, 1976b). Ook in de zuidelijke helft van Nederland zijn meer voorbeelden van dit verschijnsel aan te wijzen (Stapert, 1977; 1979). In Centraal-Nederland worden veel middenpaleolithen aangetroffen in riviersedimenten, b.v. bij Rheden (Stapert, 1981). Het is waarschijnlijk dat zowel de beschikbaarheid van drinkwater als de gebruikte jachtmethoden verband houden met dit patroon.

De vuistbijl (max. lengte 9,2 cm, gewicht 141,6 g) is geheel bewerkt en kan beschreven worden als een *biface subcordiforme* (Bordes, 1961). Een opvallend aspect van het stuk is echter de asymmetrie: de twee zijden zijn niet gelijk gevormd. Het is daarom ook mogelijk het werktuig te classificeren als een *biface mixte* (Ulrix-Closset, 1975). Wanneer men beide zijden van de vuistbijl zou spiegelen t.o.v. de lengte-as, ontstaan twee verschillende vormen, nl. een *cordiforme vrai* en een *ovalaire*. Het eerste alternatief doet enigszins denken aan subdriehoekige vormen, vanwege de rechte zijde en het 'knikje' tussen de zijde en de ronde basis. Er zijn aanwijzingen voor de veronderstelling dat deze vorm het door de maker gewenste produkt voorstelt. Langs de andere ('ovalaire') zijde komen veel kleinere negatieven voor, sommige met *step-fractures*. Ook de hoek van deze zijde is beduidend min-

der scherp dan die van de andere zijde, althans in het midden. Het ziet er dus naar uit, dat de maker van de vuistbijl moeite had met de bewerking van deze zijde, hetgeen ongetwijfeld samenhangt met de relatief povere kwaliteit van het gebruikte materiaal.

Diverse kenmerken van het werktuig maken het waarschijnlijk dat we hier te maken hebben met een vuistbijltje van het *Moustérien de tradition acbeuléenne* (MTA) van Bordes (1968): de geringe afmetingen, het feit dat het stuk geheel bewerkt is, de snij-

dende en ronde basis, en vooral de vorm van de rechter zijde (van vlak I), die herinnert aan de min of meer driehoekige vuistbijlen van het MTA type A van Bordes. Voorlopig gaan we er daarom van uit dat de vuistbijl van Anreep het beste geplaatst kan worden in het MTA type A, net als de driehoekige vuistbijl van Anderen, de subdriehoekige vuistbijl van Mander, die van een afslag is vervaardigd (Stapert, 1980) en mogelijk ook het slechts deels bewerkte vuistbijltje van Exloo.

Gezien de beschikbare dateringen

van het MTA in Frankrijk, België en Duitsland, ligt het het meest voor de hand om deze vindplaatsen te dateren in het Vroegglaciaal van de laatste ijstijd (zie discussie in: Stapert, in druk). Voorlopig moeten we aannemen, dat het Onder Pleniglaciaal (dat volgt op het Vroegglaciaal) in deze streken te koud was voor menselijke bewoning, zodat de kansen op het vinden van MTA type B hier tamelijk gering lijken te zijn.

B.A.I., Groningen (Dick Stapert)

Literatuur

- Bordes, F., *Typologie du paléolithique ancien et moyen*. Bordeaux 1961.
- Bordes, F., *Le paléolithique dans le monde*. Paris 1968.
- Gans, W. de, *The Drentsche Aa valley system: a study in Quaternary geology*. Amsterdam 1981.
- Schuddebeurs, A. P., 'Die Geschiebe im Pleistozän der Niederlande', *Der Geschiebessammler*, 13 (1980), 163-178.
- Stapert, D., 'Some natural surface modifications on flint in the Netherlands', *Palaeohistoria*, 18 (1976), 7-41 (a).
- Stapert, D., 'Middle Palaeolithic finds from the Northern Netherlands', *Palaeohistoria*, 18 (1976), 43-72 (b).
- Stapert, D., 'De vuistbijl van Mill (N.-Br.) in de verspreiding van midden-paleolithische vondsten in Noord-Brabant', in: N. Roymans *et al.* (red.), *Brabantse oudheden* (Feestbundel G. Beex) (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem XVI), Eindhoven 1977, 9-18.
- Stapert, D., 'The hand-axe from Venray (prov. of Limburg, the Netherlands), and several other finds in the vicinity', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 29 (1979), 115-131.
- Stapert, D., 'Het middenpaleolithicum in Noord-Nederland', in: M. Chamalaun & H. T. Waterbolk (red.), *Voltooid verleden tijds?*, Amsterdam 1980, 63-82.
- Stapert, D., 'Archeological research in the Kwinteloijen pit, municipality of Rhenen, the Netherlands', *Meded. Rijks Geologische Dienst*, 35 (1981), 204-222.
- Stapert, D., 'A Middle Palaeolithic "concentration", and a few younger sites, from near Mander (prov. of Overijssel, the Netherlands)', *Palaeohistoria* (in druk).
- Ulrix-Closset, M., *Le paléolithique moyen dans le bassin mosan en Belgique*. Wetteren 1975.

KNOB

Nieuws van de Bond en actuele informatie

BOEKAANKONDIGINGEN

OP DE WAL AGTER ST. MARYE

De in 1609 in Rotterdam geboren schilder Herman Saftleven vestigde zich in 1632 in Utrecht, waar hij tot zijn levenseinde in 1685 verbleef. Dit lange verblijf in Utrecht heeft een rijke neerslag gevonden in Saftlevens getekende werk. Meer dan 250 bladen met Utrechtse onderwerpen van zijn hand zijn bewaard gebleven. Het grootste deel daarvan heeft betrekking op de stadswallen. Er zijn daarentegen maar vijf geschilderde stadsgezichten van Herman Saftleven aan te wijzen. Het oudste hiervan (1645), dat tot voor kort in het Rijnland werd gesitueerd, bleek een gedeelte van de Utrechtse stadswal ter hoogte van de Mariakerk tot onderwerp te hebben. J. W. Salomonson, die deze ontdekking deed, heeft een uitgebreid en diepgaand onderzoek gedaan naar de juiste benoeming van de op het schilderijtje afgebeelde gebouwen. Daarbij wist hij een groot aantal, tot nog toe niet exact gelokaliseerde tekeningen van Saftleven een plaats te geven en nader te dateren. Een beredeerde combinatie van alle gegevens die de tekeningen verstrekken, maakte het mogelijk de ter plaatse bestaande toestand volledig te reconstrueren. De chronologische groepering van het getekende werk maakte het op zijn beurt mogelijk een aantal opeenvolgende veranderingen in het stadsbeeld ter plaatse te registreren. De identificatie en benaming van de op het schilderijtje voorkomende monumenten en de verklaring van hun functie en onderlinge samenhang openen de mogelijkheid, in een aantal gevallen, ongeïdentificeerde

architectonische elementen op schetsbladen en vrij gefantaseerde geschilderde landschappen van andere meesters, in de juiste samenhang te interpreteren. Niet alleen in het werk van andere – in hoofdzaak Utrechtse – meesters, ook bij Saftleven zelf zijn overigens dergelijke elementen in een vrij gefantaseerde samenhang aan te treffen. Gewoonlijk zijn in die gevallen onderdelen uit het Utrechtse stadsbeeld in een typisch 'Rijnlandschap' opgenomen. In het licht daarvan is het niet verwonderlijk, dat het hier aan een nadere beschouwing onderworpen schilderijtje lange tijd voor een dorpsgezicht in het Rijngebied werd gehouden.

J. W. Salomonson, 'Op de wal agter St. Marye'. Amsterdam, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1983, 114 pp., 74 ill., f 65,- excl. btw en verzendkosten. Te bestellen bij Afd. Edita, KNAW, postbus 19121, 1000 GC Amsterdam, tel. 020-222902.

HOLLAND IN DE DERTIENDE EEUW

'Holland in de dertiende eeuw; leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw'. Onder deze titel verscheen een bundel voordrachten, gehouden tijdens een symposium op 25 en 26 september 1981 te Muiderberg. De bundel bevat de volgende artikelen: H. Schoorl, Het Graafschap Holland omstreeks 1300. Een historisch-geografische bijdrage tot de reconstructie van het kaartbeeld van het Graafschap Holland omstreeks 1300, i.e. het gebied tussen de mondingen van Maas en Merwede en het Vlie.

H. Sarfatij, Dagelijks leven in Holland omstreeks 1300: vijftien archeologi-

sche benaderingen. Een ander accent op de inhoud van het vak archeologie: de reconstructie van het dagelijks leven, voornamelijk gebaseerd op een analyse van afval-vondsten.

F. W. N. Hugenholtz, Floris V in de ogen van het buitenland.

R. A. M. Verheyen, Graven en gravinnen, getekend en vertekend.

J. M. P. van Oorschot, Het vorstelijk vluchtverblijf. (Vluchtverblijf: het jagen met vogels.)

H. M. Zijlstra-Zweers, Van weer en wapenen, 1250-1350.

O. J. de Jong, Geloven en leven in de dertiende eeuw.

E. C. M. Leemans-Prins, Zegels en zegelen ten tijde van Floris V.

Holland in der dertiende eeuw; leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1982, 112 pp. geïll. f 22,50.

PARADISUS BATAVUS

Naar aanleiding van het afscheid van de bibliothecaris van de Wageningse Landbouwhogeschool werd door de Centrale Bibliotheek een tentoonstelling georganiseerd over de bibliografie van (gedrukte) plantencatalogi van onderwijstuinen en kwekerscollecties in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, van 1550-1839. Dit is tevens de ondertitel van een gelijktijdig verschenen publikatie, samengesteld door drie deskundigen die zich allen vanuit een verschillende invalshoek met dit onderwerp hebben beziggehouden. J. Kuijlen geeft een overzicht van de onderwijstuinen en particuliere tuinen van 1550-1839. D. O. Wijnands beschrijft een collectie plantenafbeeldingen uit de

collectie van Henricus d'Acquet (1632-1706) en C. S. Oldenburger-Ebbers gaat in op de kwekerscatalogi in de Noordelijke Nederlanden van 1600-1839. Na deze drie inleidingen is het grootste deel van het boek gewijd aan de beredeneerde beschrijving van 164 catalogi. Achterin is de tentoonstellingscatalogus opgenomen, alsmede een uitgebreide literatuurlijst en een personenregister.

Paradisus Batavus, red. J. Kuijlen, C. S. Oldenburger-Ebbers, D. O. Wijnands, Pudoc, Wageningen 1983, 232 pp. geïll., f 25,-. Te bestellen bij Pudoc, Wageningen, tel. 08370-89222.

TENTOONSTELLINGEN

MAASTRICHT STAAT OP
ZIJN VERLEDEN

*Gemeentelijk oudheidkundig
bodemonderzoek 1979-1983*

In samenwerking met het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek wordt een eerste grote presentatie gegeven van de resultaten van het archeologisch onderzoek in de Maastrichtse binnenstad. Sinds de aanstelling van een stadsarcheoloog in 1979 is dit onderzoek in een stroomversnelling ge-

raakt. Aan de hand van een aantal belangrijke opgravingen kan nu een overzicht gegeven worden van de groei van de stad. Vanaf het eerste begin, als nederzetting op het kruispunt van een Romeinse weg en de Maas, tot in de moderne tijd is een ononderbroken ontwikkeling te volgen. Het Romeinse wegdorp uit de eerste eeuw groeide in de 2e en 3e eeuw uit tot een nederzetting met stedelijk karakter, in het bezit van een badgebouw en van een (markt)pleintje met een groot godenbeeld (opgravingen Havenstraat, Plankstraat, Derlon). Al in een vroeg stadium werd over de rivier een brug gebouwd. In de laat-Romeinse tijd werd de kern van de bewoning omgeven door een muur met ronde torens en een droge gracht (opgraving Houtmaas). In de Merovingische periode bleef dit castellum in gebruik.

De stad was de eerste bisschopszetel van Nederland en ontwikkelde zich als handels- en havenplaats met een eigen munthuis (opgraving Mabro-terrein). Buiten de stad ontstond bij het graf van de eerste bisschop Servatius (gestorven in 384) een pelgrimscentrum. Onder de Romaanse kerk werden de resten van een Karolingische 12-hoekige centraal-bouw aangetroffen. Sporen van bewoning (vakwerkhuisen) concentreren zich nog steeds rond de bisschopskerk,

de huidige Onze Lieve Vrouwe basiliek.

Uit de tijd van de eerste middeleeuwse ommuring (1299) zijn resten van vakwerkhuisen met rijke afvalputten gevonden, die voor de bouw van de gotische Nicolaaskerk gesloopt werden (opgraving Kommel en O.L. Vrouweplein). Door de tweede omwalling werden ook centra van ambacht en nijverheid (leerbewerking, pottenbakkersoven, leemwinning voor vakwerkbouw) omsloten. In deze tijd, 14e-16e eeuw, ontstond het huidige stratenplan (opgraving Tongersepoort en Boschstraat Oost).

Voor de jongere perioden leverden de vele beerputten talrijke gegevens over het dagelijks leven als aanvulling op wat uit anderssoortige historische bronnen bekend is.

Behalve aan de vaak spectaculaire vondsten wordt ook aandacht besteed aan zaken als: de redenen tot onderzoek, de verwachtingen waarmee men begon en de nieuwe inzichten die uit de opgraving resulteren, alsmede aan de samenhang tussen de historisch-topografische structuur van de stad en de archeologie.

Bonnefantemuseum, Dominicanerplein 5, Maastricht. 16 december 1983 t/m 2 maart 1984. Maandag t/m vrijdag 10-12 en 13-17 uur; zaterdag, zon- en feestdagen 14-17 uur; carnaval gesloten.

INSTRUCTIES VOOR AUTEURS

INZENDING

Manuscripten van bijdragen voor het *Bulletin KNOB* dienen in tweevoud, enkelzijdig getypt, met dubbele spatie en een kantlijn van minstens 4 cm, te worden ingestuurd aan het Bureau KNOB, St. Anthoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam, tel. 020-277706.

Op een apart vel moeten een kort curriculum vitae van de auteur(s) en een opgave van vroegere publikaties zijn bijgevoegd. Artikelen moeten bovendien vergezeld zijn van een korte inleidende aankondiging van niet meer dan 100 woorden en van een samenvatting in het Engels van niet meer dan 200 woorden. Noten, literatuuropgaven en onderschriften bij de afbeeldingen dienen ook op aparte vellen te worden ingeleverd.

Een goede verzorging bevordert de redactionele behandeling en de publicatie.

TEKST

Voor het Nederlands hantere men de voorkeursspelling. Tegen bijdragen in een andere taal is in principe geen bezwaar. De tekst kan zijn ingedeeld in hoofdstukken en/of paragrafen die dan een eigen ondertiteling hebben.

In de tekst dient verwezen te worden naar de afbeeldingen, mede ter wille van de plaatsing daarvan. Onderschriften dienen op zichzelf te staan en niet te verwijzen naar de tekst.

ILLUSTRATIEMATERIAAL

Foto's kunnen in enkelvoud worden ingediend. Indien letters en cijfers in foto's moeten worden opgenomen, moeten deze zijn aangegeven op een tweede exemplaar of op een transparant over de foto. Tekeningen dienen het liefst in origineel te worden ingediend.

Indien geen origineel beschikbaar is, is een contrastrijke kopie op helder papier vereist voor een goede reproductie. Arceringen komen beter over dan halftonen. Letters en cijfers dienen van een dergelijke afmeting te zijn dat zij bij eventuele verkleining nog leesbaar zijn. Gebruik van schaalstok en noordpijl verdient aanbeveling. Men houde rekening met het formaat van het *Bulletin KNOB*. Uitslaande bladen worden niet gebruikt.

Vermeld moeten worden de herkomst van de illustratie, wie het auteursrecht heeft en of een vergoeding aan de houder vereist is.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie teruggestuurd; manuscripten niet.

NOTEN EN LITERATUUROPGAVEN

Noten moeten doorlopend genummerd worden.

Literatuuropgaven kunnen als noten, en bij Archeologisch Nieuws als apart lijstje achteraan de bijdrage, worden opgenomen. De gegevens moeten zo volledig mogelijk zijn en in de stijl van het *Bulletin KNOB* worden opge-

steld, overeenkomstig de volgende voorbeelden:

artikelen: R. Meischke, 'Zwolle, stadsplan en bebouwing', *Bull. KNOB*, 73 (1974), 61-69.

boeken: Chr. van Welsener, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keunig, Baarn 1974.

DRUKPROEVEN

De eerstgenoemde auteur ontvangt één proef van de tekst en de onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd naar de eindredacteur. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet om te herschrijven. Indien de kosten van de auteurscorrectie (d.w.z. wijzigingen t.o.v. de oorspronkelijke kopij) meer dan 5% van de zetkosten bedragen, wordt dit de auteur in rekening gebracht.

OVERDRUKKEN

Met de proeven ontvangt de auteur een bestelformulier voor overdrukken. Per bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt. Extra overdrukken kunnen worden besteld à f 0,25 per pagina.

De opvattingen weergegeven in de bijdragen zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.

